

UYGUR TÜRKLERİNİN ÇİN TÖMÜR BATIR DESTANINDAKİ MASAL MOTİFLERİ

İsa ÖZKAN*

ÖZET

Sözlü anlatım türlerinden masallar üzerinde yurt dışında ve ülkemizde pek çok çalışma yapılmıştır. Masaların derlenmesi, sınıflandırılması, tip kataloglarının ve motif indekslerinin hazırlanması konusundaki çalışmaların belli bir seviyeye ulaşmasına rağmen Türk masal külliyyatının henüz bütün yönleriyle araştırılıp değerlendirilmediğine tanık olmaktadır. Birçok milletin masalarında yer alan gezgin tip ve motiflerin yanı sıra, millî motiflerin de varlığı bilinmektedir. Tarih boyunca farklı dinî kültür çevrelerinde bulunan ve siyasî sebeplerle birbirinden ayrı düşmüş Türk boylarının zengin bir masal külliyyatı vardır. Bu külliyyatın ilk ve en eski tabakasını mitolojik anlatımlar teşkil eder. Destanlarda da yer alan bu anlatımlar, tarih öncesi devirlerden itibaren Türklerin kâinatı, canlı ve cansız varlıkları algılayış ve kavrayışını ile inanç ve uygulamalarını yansıtmaktadır. Bu bildiri çerçevesinde Uygur Türklerinin Çin Tömür Batır Destanı'nda bulunan ve masallardakilerle paralellik arz eden motifler değerlendirilecektir. Söz konusu motiflerin analiziyle Türk sözlü kültüründeki muhtelif kodlar ortaya konulmaya çalışılacaktır.

FOLK TALE MOTIFS IN THE ÇİN TOMUR BATIR EPIC OF UYGHUR TURKS

ABSTRACT

A number of research have been carried out on folk tales, which are oral narrative types, in both abroad and our country. We witness that although the studies concerning the compilation, classification, preparation of type catalogues and motif indexes of folk tales have reached a certain level, the complete works of Turkish folk tales have not been thoroughly investigated and evaluated. The existence of national motifs is known beside the wandering types and motifs taking place in the folk tales of many nations. Turkish clans, which have lived in different religious

* Prof. Dr. Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara, iozkan@gazi.edu.tr

cultural environment throughout history and drifted apart because of political reasons, have a rich corpus of folk tales. The mythological narratives constitute the first and oldest layer of this corpus. These narratives occurring also in epic, represent the beliefs and practices relating the perception and comprehension of universe, animate and inanimate entities by Turks from the prehistorical periods. Within the frame of this paper, the motifs existing in the Çın Tömür Batır Epic of Uyghur Turks and having a parallelism in the tales will be appraised. Analyzing these motifs, an attempt to present various codes in Turkish oral culture will be made.

Key words: Uyghur epics, folk tales, motifs.

Çın Tömür Batır, Uygur Türkleri arasında yaygın olarak bilinen ve anlatılan olayların ana eksenini tabiatüstü varlıklarla mücadelenin oluşturduğu bir destandır. Bu destanı Uygur Türklerinin halk edebiyatı örnekleri arasında ilk defa Radlov yayımlamıştır.¹ Daha sonra Rus araştırmacı Nikolay Pantusov söz konusu destana *Обрацы Таранчинской Народной Литературы* (*Tarançı Halk Edebiyatı Örnekleri*) adlı eserinde yer vermiştir.² Çın Tömür Batır Destanı ile ilgili Çin Halk Cumhuriyeti'nde yapılan çalışmalara, destanın bu iki en eski varyantının dâhil edilmediğini görmekteyiz. Türkiye'de ise *Uygur Halk Destan Çın Tömür Batır* adıyla Abdülhakim Mehmet tarafından önce yüksek lisans tezi olarak hazırlanan daha sonra aynı adla yayımlanan çalışmada sözü geçen her iki metnin varlığından Kazakistan'da yayımlanan *Uygur Halk Ėgiz İcadiyiti* adlı eserden birer cümlelik iktibasla söz edilmiş ancak orijinal metinler görülmemiştir.³ Abdülhakim Mehmet, beşi masal formunda olan yedi rivayetinden hareketle destanı bütün boyutlarıyla işlemeğe çalışmıştır.⁴ Biz,

¹ Радловимъ, В.В., *Обрацы Народной Литературы Северных Тюрских Племен, част:vi Нарачые Таранчей*. Санктпетербургъ 1886, с. 168-174.

² Пантусовъ, Н(иколай).Н., *Обрацы Таранчинской Народной Литературы*, Казань 1909 с.1-10.

³ Abdülhakim Mehmet, Pantusov metnine çalışmasında yer vermemiştir. Radlov'un derlediği *Çın Tömür Batur* metnini ise Reşit Rahmeti Arat'ın hazırladığı ve Osman Fikri Sertkaya tarafından yayımlanan *Doğu Türkçesi* metinlerinden almıştır. Ancak sözü geçen eserde *Çın Tömür Batur* metninin Radlov'un *Народной Литературы Северных Тюрских Племен, част:vi adlı kitabından aldığına dair* bir kayıt bulunmadığı için Abdülhakim Mehmet bu metni "Osman Fikri Sertkaya metni" olarak nitelendirilmiştir. Oysa bu metnin orijinali Radlov'un *Обрацы Народной Литературы Северных Тюрских Племен, част:vi Нарачые Таранчей*. Санктпетербургъ 1886, с. 168-174. adlı eserindedir (Abdülhakim Mehmet, *Uygur Halk Destanı, Çın Tömür Batur*, İzmir, 2011, Egetan Yay. s. 19).

⁴ Abdülhakim Mehmet, *Uygur Halk Destanı, Çın Tömür Batur* adlı çalışmasında destana ait yedi rivayet verdiğini belirtmektedir. Sarı Uygur sahasından derlendiği ifade edilen iki rivayet ile Salar ve Taciklerden derlendiği belirtilen birer metin araştırmacı tarafından Çince'den çevrilmiştir. Bu rivayetler tamamıyla masal biçimindedir ve metinlerde merkezi kahraman Çın Tömür Batur olarak değil "kardeş, koca" gibi farklı itibari adlarla nitelendirilmiştir. 1982 yılında yayımlanan Abdükerim Rahman

1993 yılında *Üç Uygur Destanı: Çin Tömür Batır, Nözügüm ve Sadir Pehlivan* adıyla hazırlayıp ancak sınırlı sayıda çoğaltabildiğimiz ve doçentlik atama yayını olarak sunduğumuz eserde Çin Tömür Batır Destanıyla ilgili Radlov, Pantusov ve Uygur bilgini Abdükerim Rahman'ın tespit ettiği üç ayrı rivayeti değerlendirmiştik.⁵

Çin Tömür Batır'ın Radlov ile Pantusov rivayetleri Yedisu ve İli'deki Uygur Türklerinden derlenmiştir. Abdükerim Rahman'ın 1982 yılında Doğu Türkistan'da neşrettiği Uygur Halk Destanları adlı kitapta yer alan Çin Temür Batur metninin ise anlatıcısı ve yeri hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Abdülhakim Mehmet, Sarı Uygurlara ait *Dört Karış Kumaş* ve *Köz* adlı iki rivayet ile Salarlara atfedilen *Atın Oğlu* ve Taciklerden derlendiği belirtilen *Çınar* adlı masal metinlerini Çince'den çevirmiştir. Möydin Sayit tarafından Beğim Niyaz adlı kaynak kişiden derlenerek Bulak dergisinin 3. sayısında yayımlanan "Akulambedi Han" adlı masal ise Uygur Türkçesiyle tespit edilmiştir. Sözü geçen masal metinlerinin her birinde merkezi kahramanın adı Çin Tömür Batır olarak değil farklı şekillerde kaydedilmiştir. Radlov ve Pantusov rivayetlerinde eserin ana konusunu, "biri erkek diğeri kız iki kardeşten ava giden erkek kardeşin sözlerini dinlemedikleri için kız kardeşin ocağının sönmesi ve ateş almak için uzakta gördüğü duman çıkan yere gittiğinde karşılaştığı *yalmagöz/yalmavuz(dev karısı)*'un onu takip ederek her gün kanını emmesi, erkek kardeşin, *yalmagöz* ve kız kardeşiyle evlenmek isteyen hanla mücadelesi, onlara nispî bir üstünlük sağlaması ve han tarafından kaçırılan ve ayrı düşen kız kardeşi için ağlamaktan kör olan gözlerinin kardeşinin verdiği elmayı sürmesiyle yeniden açılması ve erkeğin evlenip kız kardeşiyle birlikte yaşayarak mutlu sona ulaşması" teşkil eder. Ancak, eserin Uygur, Sarı Uygur, Salar, ve Taciklerden derlenen rivayetlerinde giriş, masalların konusu, olayların akışı, formeller, motif yapısı, dil ve üslup bakımından pek çok farklılıklar mevcuttur. Çin Tömür Batır Destanında ana çatıyı teşkil eden pek çok anlatmada ve masallarda rastladığımız "Kahramanın Doğumu Motifi", "Kadın Kahramanın Akarsuda Saçlarını Görerek Âşık Olma", "Kadın Kahramanla Evlenmek için Savaşma", "Erkek Kahramanın Evlenen Kız Kardeşinin Hasretiyle Gözünün Kör Olması", ve "Erkek Kahramanın Gözünün Açılması Motifi" gibi motifler dikkati

rivayetiyle Bulak dergisinin 3. sayısında Beğim Niyaz adlı kaynak kişiden derlenerek Möydin Sayit tarafından yayımlanan "Akulambedi Han" adlı masal ise Uygur Türkçesiyle tespit edilmiştir Abdülhakim Mehmet, *Uygur Halk Destanı, Çin Tömür Batur*, İzmir, 2011, Egetan Yay. s. 19).

⁵ *Üç Uygur Destanı, Çin Tömür Batur, Nözügüm ve Sadir Pelvan*, Ankara 1994, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı, Edebiyat Serisi: 3, VIII+114 s.

çekmektedir. Burada destanın yayımlanmış bu metinlerini esas alarak diğer Türk sözlü anlatmalarında müştereklik arz eden masal motifleri üzerinde duracağız.

a.Kahramanların Doğumu ile İlgili Motifler:

Radlov ile Pantusov rivayetlerinde kahramanların doğumuyla ilgili geniş bilgi yer almaz. Pantusov rivayeti, Kazan ve Taşkent'te basılan halk kitaplarının etkisiyle “Tarañçılar arasida şundağ naķil ve hikāyet kılurlar kim ilgeriki zamānda uşbu Ğulca şehride bir bahadur bar irdi, Çın Tömür atliĝ. Aning bir singlisi bar irdi, Mehtumsula dip.” şeklinde yazılı edebiyata has bir girişle başlar. Radlov rivayeti ise “Şim Tömür Batur bir yiĝit bar ikān, ěnin Māhtimsilā dep bir siñnisi bar ikān. Şim Tömür Batur ol siñnisiĝā tola amraķ ikān.” şeklinde doğrudan halk ağzından derlenmiş bir giriş formelinden sonra kahramanların soyu, ebeveyninin kim oldukları ve statüleri hakkında herhangi bir açıklamaya yer vermeden gelişme bölümüne geçilir. Ancak her iki rivayette de erkek kahramanın sık sık geyik avlayarak hayatını sürdürdüğü belirtilmektedir. Kahramanın avcılıkla geçimi sağlıyor olması destanın mitolojik dönemin hatıralarını taşıdığını göstermektedir. Dolayısıyla destanın avcılık ve toplayıcılığın cari olduğu dönemde teşekkül ettiği söylenebilir. Abdükerim Rahman rivayetinde merkezi kahramanlar hiç çocuğu olmayan hanın ikinci karısı tarafından dünyaya getirilmiştir. Çocuksuzluk pek çok Türk masal, hikāye ve destanlarında ortak bir motif olarak dikkati çekmektedir.⁶ Hanın büyük hanımı dünyaya gelen erkek çocuğu göle atmış ve yerine koyduğu köpek yavrusunu Han'a “senin karın bak bunu doğurdu” diye göstermiştir. İkinci kez doğum yapan ve bir kız çocuğu dünyaya getiren hanın ikinci eşinin bebeĝi büyük hanım tarafından göle terk edilmiş ve yerine bu defa kedi yavrusu konulmuş ve yine avdan dönen hana bu olumsuz durum aktarılmıştır. Masallarda sıkça görülen halk tasavvuruna dayalı bu şahsi ve alelâde aile içi çatışmalar kıskançlık ve ihanet eden birinci eş motifi olarak Çın Tömür Batır destanına alınmıştır. Abdükerim Rahman rivayetinin en ilginç motiflerden birisi ise erkek ve kız çocuğun bir ayı tarafından bulunup emzirilip büyütülmesidir. Türk sözlü anlatım türlerinde pek rastlamadığımız ayı motifinin Uygurlar arasında başka milletlerden ya ödünçleme yoluyla geçtiĝi yahut da derleme veya yayın sırasında ideolojik mecburiyetler sebebiyle folklor malzemesine müdahaleden dolayı girmiş olabileceĝi kanaatindeyiz. İlk örneklerine kurttan türeyiş şeklinde Çin'deki Cov (Chou) sülalesinin (M.S.557-581) yıllıklarında **Göktürkler** (T'u-

⁶ Yılmaz, Yeşil, *Türk Dünyası'nda Geçiş Dönemi Ritüelleri*, Eskişehir 2013 Türk dünyası Kültür Başkenti Yay., Eskişehir Valiliĝi, Ankara 2014, Grafiker Yay. s. 67-73.

chüeh) adına kayıtlı olarak gördüğümüz bu motifin yer aldığı mitolojik efsanenin bir diğer versiyonu Sui Sülalesi (581-618) tarihinde bulunmaktadır. Bu efsanelerden birincisinde eli ve ayakları kesilen çocuğu kurt büyütmüş; ikincisinde ise bizatihi dünyaya getirerek yetiştirmiştir. Daha sonra Uygurca Oğuz Destanında bir ışık huzmesinin içinde gelen gök yeveli Ergenekon Destanında ise kurt, demir dağın eritilip Türklerin çıkışında yol göstericidir.⁷ Dede Korkut Kitabında “Basat’ın Tepegözi Öldürdüğü Boy”da kahraman Basat, kurt yerine aslan tarafından büyütülmüştür(Ergin, 1994:206). Çin Tömür Batır’ın masallaşmış rivayetlerinden Möydin Sayit tarafından Beğim Niyaz adlı kaynak kişiden Turfan’dan derlenen Akulambedi Han adlı anlatmada kadın kahraman Mehtum Han geyikler tarafından büyütülür. Akulambedi Han, Doğu Türkistan’daki Tarım vadisinin hanı olan babasının ölüm döşeğinde annesini ve doğacak olan kardeşini kendisine emanet etmesine sadakat gösterir, kavminin dünyaya gelen kız çocuklarını öldüreceğini bildiğinden kardeşi Mehtum Han’ı bakması için bir dişi geyiğe verir. Diğer masallarda kahramanların doğumuyla ilgili bilgi bulunmamaktadır.

Tarihin eski çağlarından beri geyik, avcılık ve beslenme için ekonomik bir değer olduğu kadar Türk dünyasının sözlü edebiyatında ve inançlarında Çin Tömür Batır’da olduğu gibi bir kült olarak yer almaktadır. Türk kültürünün tarih öncesi devirlerinde geyik kutsiyet atfedilen bir totemken zaman içinde destan, masal, efsane, hikâye ve halk şiirinde mitolojik hatıraları aksettiren bir motif hâline gelmiştir.⁸ Türk sözlü anlatım geleneğinde geyik ebeveyn veya geyiğe dönüşme(şekil değiştirme) motifi en eski metinlerinden itibaren karşımıza çıkmaktadır. "Eski Çin kaynaklarına göre bir menşe efsanesinde Göktürk kağanı, ilâhe olan bir dişi geyikle evlenir. Yine Bizans kaynaklarının belirttiğine göre Batı Hunları, İskit ülkesini bir geyiğin yol göstermesiyle ele geçirmişlerdir. Çingiz Han’ın atası yukarı gökten, gök ve duman renkli (Börte-çino) kurtla, sarı kıvılcıklı renkli bir dişi geyikten türemişlerdir. Zaman için bu geyik bir ak marala dönüşmüştür. L. P. Potapov, Sibiryaya arkeolojisiyle ilgili buluntular arasında önemli sayıda geyik figürünün ortaya çıktığını kaydetmektedir.⁹ Türk sözlü anlatmalarında geyik, fizik ötesi bir varlık olarak görülmektedir. 1960’lı yıllarda çocukluk çağlarımızda dinlediğimiz ve 2006 yılında Nevşehir’in Kozaklı

⁷ Özkan, İsa, “Ergenekon Destanı Hakkında”, *Türk Yurdu*, Cilt: 29, Sayı: 265, Eylül 2009, Ankara, s. 43-47.

⁸ Özkan, İsa, “Herikli Türkmenlerine En Eski Türk Kültürünün İzleri” *II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni, 10-12 Nisan 2006; Bengü İzler*, Pegem A Yayıncılık, Ankara 2007, 255-284.

⁹ Potapov, L. P.- Levin, M.G. *The People’s of Siberia*, Chicago, 1964, s. 88.

ilçesinden derlediğimiz Kara Kırnak adlı masalda anne ve babası vefat eden ve gidecek yerleri olmayan bir kız ve erkek çocuk, uzaktaki evinde duman tüten dev karısına misafir olurlar. Dev, erkek çocuğu yemek için dişlerini biletmeye gidince iki kardeş kaçarlar. Cebindeki yumağı düşüren kız kardeş hareket ettikçe iplikler çözülür. Çok susayan küçük erkek kardeş geyik pınarından su içtiği için geyiğe dönüşür. Radlov'un Altay Türklerinden derlediği Kan Pergen masalında, kız kardeşi Kan-Argo ile birlikte yaşayan Kan Pergen'in av maceraları esnasında Kara Kırnak masalındaki gibi geyiğe dönüşme motifi yer almaktadır.¹⁰ Ayrıca Kara Kırnak masalının bir başka versiyonu Türkmenistan'da Ecekecan (Canım Ablacığım)¹¹ adıyla kaydedilmiştir. Hazarötesi Türkmenlerinde "Cadigöylük ertekileri" kategorisinde değerlendirilen bu masalın "Gövreli Ayalnıñ Nalası" adlı başka bir versiyonu da bulunmaktadır.

b.Kahramanların Olağanüstü Varlıkla (Dev/Yalماغöz'le) Mücadelesi Motifi

Çın Tömür Batır Destanının bütün rivayetlerinde kahramanların yalmavuzla karşılaşmaları ve mücadeleleri değişmeyen ana motif olarak dikkati çekmektedir. Bu yedi başlı devin adı Radlov rivayetinde Yalmünüs/Yälünüz/Yal-ünüs/Yätibaşlık başlık Yälünüs; Pantusov'da Kıri mumay/mama/Yalmavuz/yette başlık dive; Abdükerim Rahman rivayetinde Yalmavüz/Yalmavüz Mumay, "Akulambedi Han" başlıklı anlatmada Yalmavuz Kempir, yette başlık yalmavuz olarak kaydedilmiştir. Bu menfi tip, *Dört Karış Kumaş, Köz, Atın Oğlu* ve *Çınar* adlı çeviri masalarda ise *kempir, cadı, albastı* olarak verilmiştir. Çın Tömür'ün "bir haftalığına ava gidiyorum. 'Eşiğe ve yükseğe çıkmayın, köpeğinizi kovmayın, kedinizi azarlamayın, ateşinizi söndürmeyin' şeklindeki tavsiyelerine uymayan kardeşi Mehtumsıla'nın, ocağın üstündeki kovası yaramaz kedisi ve diğer hayvanları tarafından devrilince söner. Mehtumsıla, uzaktaki evinde duman tutan Yalmavuz'a ateş almak için gidince Yalmavuz ona ateşin yanı sıra eteğine bit de koyar. Yolda gelirken bitler dökülür çalı ve dikenler çıkar. Bazı rivayetlerde Mehtumsıla'nın eteğine kül konulduğu belirtilmektedir. Kör olduğu ifade edilen Yelmavuz, çalı, diken veya külleri

¹⁰ Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi, Kaynakları ve Açıklamalarıyla Destanlar, 1. Cilt, 2. bs*, Ankara, 1993, s. 582-583.

¹¹ Эжекежан, Түркмен Халк Эртекилери [Чапа Тайярлан: Н. Күррәев], Ашгабат 1963, Түркмендөвлетнешир; Ауну масал, 1968 yılında Ауну масал, 1968 yılında "Түркменистан/Türkmenistan"; 1986 yılında ise "Магариф/Magarif" yayınları arasında yeniden basılmıştır. Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi(Nesir-Nazım) 10, Türkmenistan Türk Edebiyatı I, Ankara, 1998, s. 119 .

takip ederek Mehtumsula'yı bulmakta ve topuğundan kan emerek karnını doyurmaktadır. Çın Tömür Batır avdan döndüğünde kız kardeşinin zayıfladığını ve benzinin sarardığını görünce sebebini sorar. Mehtumsula durumu anlatır ve Çın Tömür Batır Yalماغöz'ü öldürmek için evinde gizlenir. Yalmavuz, yine gelerek Mehtumsula'ya, Çın Tömür Batır'ın evinde, atının ahırda köpeğinin de kapıda olup olmadığını sorar. Mehtumsula'nın burada yok demesine inanmaz ve evden bir başka insan kokusunun geldiğini söyler. Mehtumsula ise Çın Tömür Batır'ın kıyafetlerini yıkadığını ve suyunu döktüğünü kokunun ona ait olabileceğini belirterek Yalماغöz'ün içeri girmesini sağlar.

Destanın rivayetlerinin beşinde kahraman Yalماغöz/Yalmavuz'la saatlerce savaşır bir türlü öldüremez. Ancak günün sonunda bir başını koparabilir. İkinci gün bir gece-gündüz kılıçla vuruşur bir başını daha yere düşürür. Yalماغöz gazapla Çın Tömür'e hücum eder, onu tepelemek ister. Çın Tömür bir fırsatını kollar üçüncü başını keser. Evin içinde her tarafa kaçan Yalماغöz'ü sıkıştırır, dördüncü, beşinci ve altıncı başları gövdesinden ayırır. Dev, tek başıyla intikamını alacağı söyleyerek bacadan kaçır. Pantusov ve Abdükerim Rahman rivayetinde Çın Tömür Batır'ın köpeği de kaçan Yalماغöz'ün yedinci başını koparak öldürür. Sadece Radlov rivayeti ile *Akulambedi Han'da* bu olağanüstü dev, destan kahramanıyla mücadelesinde altı başını kaybetmesine rağmen yedinci başıyla kaçır kurtulur ve fenalıklarına devam eder. Türk dünyası mit, destan, efsane, hikâye ve masallarında asli bir tip olarak karşımıza çıkan Yalmavuz/Celmoguz, en önemli olağanüstü menfi varlıklardan biridir. Kırgız ve Kazak Türkleri sözlü anlatmalarında olağanüstü varlıklar Devler, *Kök Dev*, *Kara Dev*, *Ak Dev*, *Kızıl Dev* ve *Sarı Dev* olmak üzere beşe; Celmoguzlar *Celmoğuz Kempir Elesi*(İhtiyar Kadın Kılığındaki Celmoğuzlar), *Cez Tırnak Kelin Elesi* (Gelin Kılığındaki Bakır Tırnaklılar) *Ceti Baştu Calgız Közdüü Celmoğuz Elesi* (Yedi Başlı ve Tek Gözlü Celmoğuzlar) olmak üzere üçe, Abarstı/Albastılar ise *Sarı*, *Kara* ve *Sasık* olmak üzere yine üçe ayrılarak sınıflandırılmış ve her birine farklı görevler yüklenmiştir.¹² Mesela cez tırnaklar orman ve sık ağaçlıklarda yaşayıp avcılara musallat olurken Yedi Başlı ve Tek Gözlü Celmoğuzlar ulu devlerle aynı soydan gelmekte ve her başında can bulunan ve bahadırların savaştığı korkunç varlıklar şeklinde tasvir edilmektedir. Yine Kırgız Türklerinde Celmoguzlar, Cez Tırnak, Cez Kempir ve Mastan/Mıstan Kempir biçiminde de nitelendirilmektedir. Bu söz Sahalarda

¹² Çeribaş, "Mehmet, Kırgız Türklerinin Mitlerinde ve Efsanelerinde Olağanüstü Varlıklar", *Bengü Bitig*, Dursun Yıldırım Armağanı, 186-190;193-198.

soğotoh Һараһтааһ¹³ (tek gözlü), Kazaklarda Jalmavuz, Uygurlarda Yalmavuz, Özbeklerde Yalmagız, Yelmovız, Calmavız; Kırgızlarda Celmoguz, Nogoylarda Yelmaviz şeklinde yaşadığı görülmektedir. Çin Tömür Batır Destanının Abdülkerim Rahman rivayetinde Yalmavuz'un kör olduğu belirtilmektedir. Türk anlatılarında Yelmavuz da mağara ve dağlarda yaşayan kan emen, insan ve hayvan yiyen tek gözlü bir devdir. Tek gözlü ve tek boynuzlu dev yaratıklar dış dünya tasavvurundaki olağanüstü varlıklardır. Altaylardan derlenen tek gözlü veya kör olarak Olağanüstü Varlıkların Altay versiyonunun özeti şöyledir: “Anne ve babaları ölen Booçı-Ajar adlı erkek, Boktoş adlı kız kardeşi birlikte yaşarlar. Bir gün erkek kardeş ava gidince Boktoş’un ihmaliyle ateş söner. Onu bulmak için yola çıkan Boktoş dağlar, nehirler geçer ve bir kadına rastlar. Esasında bir cadı olan bu ihtiyar kadın, eleğin içine bir miktar kül ve üstüne de köz koyarak ona verir. Kız geri dönerken küller yola dökülür. Cadı külleri takip ederek kızın yaşadığı eve gelir. Onun bu sık gelişlerinden kızın ağabeyi habersizdir. Cadı her gelişinde kızın kanını emer. Kız kardeşinin çok zayıflamasından şüphelenen Booçı-Ajar, gizlice evi izler. Durumu görünce cadıyı öldürür. Fakat cadının bedduyasıyla altı gün sonra o da ölür. Kız kardeşi ağabeyini diriltmek için daha önce anne ve babalarının dünür gittiği Kün-kaan’ın Kümüş adlı kızını (kağanın kızını evlendirmek için düzenlediği yarışları kazanıp) alıp getirir. Ağabeyi dirilir. Her üçü de mutlulukla yaşarlar.¹⁴”

Türkiye’de ise, bu masalın Erzincan, Balıkesir, Edirne-Uzunköprü, Malatya, Konya-Seydişehir, Elazığ-Harput, Muğla, Bayburt, Samsun-Bafra¹⁵, Mersin-Taşeli’nin yanı sıra Boratav ile Eckmann’ın derleme yerini belirtmediği iki ayrı masal olmak üzere olmak üzere yayımlanmış on iki ayrı¹⁶ varyantı bulunmaktadır. Masalın Türkiye varyantlarında başlığı “Hani ya Bacımın Ayağı”, “Bacı Bacı, Can Bacı”¹⁷ “Avcı ile Çocukları”¹⁸ gibi değişik başlıklarla verilmiştir. Kara Kırnak masalına Antti Aarne-Stith Thompson¹⁹ tasnifinde 450 Eberhard-Boratav²⁰ tip katoloğunda ise 168 katalog numaraları verilmiştir.

¹³ Ersöz, Murat, “*Culuruyar Nurgun Bootur*” *Saha (Yakut) Türklerinin Kahramanlık Destanı*, Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY) Yay. Ankara 2010, 524 s.

¹⁴ Kokişev, L.V., *Altay Çörçöktör*, Gorno-Altaysk, 1961, s. 18-22. Altay masalları hakkında daha geniş bilgi için bkz. Dilek, İbrahim, *Altay Masalları*, Ankara 2003, (Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi).

¹⁵ Yavuz, Muhsine Helimoğlu, *Masallar ve Eğitimsel İşlevleri*, 3. basım, Ankara, 2002, s. 241.

¹⁶ Sakaoğlu, Saim, *Gümüşhane ve Bayburt Masalları*, 2. bs, Ankara, 2002, s. 378.

¹⁷ Günay, Umay, *Elazığ Masalları*, Erzurum, 1975, s.335.

¹⁸ Yavuz, Muhsine Helimoğlu, *age*, s. 241

¹⁹ Antti Aarne-Stith Thompson, *The Types of the Folktale*, Helsinki, 1928

²⁰ Eberhard, W.-Boratav, Pertev Naili, *Typen Türkischer Volksmärchen*, Wiesbaden, 1953. 264

c. Kız Kardeşinin Hasretiyle Gözü Kör Olan Erkek Kahramanın Gözünün Açılması Motifi:

Türk sözlü anlatmalarında kahramanın ailesinin ve şahsının hukukunu korumak için savaş dâhil her türlü mücadeleye girmesi olağan bir durumdur. Çin Tömür Batır Destanında merkezi kahramanın kız kardeşi Mehtumsula'nın onun tembihini dinlemeyip akarsuda saçını yıkayınca bir tel saç düşman şehzadesinin eline geçer. Şehzade bu uzun saç telinini kime ait olduğunu öğrenir ve elçi göndererek evlemek için Mehtumsula'yı Çin Tömür Batır'dan ister. Bu isteği reddedilir. Bunun üzerine ordu sevkeder ve uzun savaş sonunda Mehtumsula'yı esir edip kaçıırır ve evlenir. Çin Tömür tek başına bir orduyla savaşır ancak üstesinden gelemez. Bu hadiseye çok üzülen Çin Tömür Batır'ın gözleri ağlamaktan kör olur. Destanın Radlov, Pantusov veulkerim Rahman rivayetlerinde kahraman Mehtumsula'nın gönderdiği elmayı sürünce kör olan gözleri açılır. Radlov rivayetine elmayı bir çoban, Pantusov'da bir hanım, Abdukerim Rahman rivayetinde ise inek çobanlığı yapan "Taz bala(Keloğlan) gözlerine sürer. Akulambedi Han adlı rivayette Mehtumsula'nın yüzüğünü su taşıyan bir kız Çin Tömür Batır'a ulaştırır ve kahraman gözüne sürünce gözü açılır. Bu motif ile Kam Böre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı'ndan Âşık Garip Hikâyesine kadar pek çok anlatmada da karşılaşmaktayız.

Sonuç: Çin Tömür Batır Destanındaki ana olağanüstü menfi tip Yalماغöz/Yalmavuz'dur. Bu söz yalnız veya bir gözlü dev anlamındadır. Yalماغöz/Yalmavuz/Yelmegöz/Yalmünüs Yalın(tek) gözlü cadı tipleri kendisinden yardım dileyen iyi niyetlice kimselerin yaşadıkları yerleri öğrenmek ve fiziki kusurları sebebiyle takip etmek amacıyla onlara dönüş yolunda Anadolu ve Türkmenistan'daki Kara Kırnak veya Ecekecan masalında olduğu gibi ya bir yumak ip veya saçılması için bir çeşit tahıl yahut bit verir. Hatta söz konusu nesnelere de şekil değiştirerek başka bir bitki veya canlı haline dönüşebilir. Böylece olağanüstü varlık(dev karısı cadı veya yalماغös) onu takip ederek kanını emmek için kurbanının gittiği yeri kolaylıkla bulur. Çin Tömür Batır Destanında şehirleşme, modern sosyal ve medeni hayat tarzı yerine tarih öncesi devirlerin memeli canlılarla birlikte varlığını sürdürebilen ve saçılacak derecede çok miktarda tasvir edilen bir parazitten yani bittenden söz edilmesi destandaki eski mitolojik devirlerin hatırası olsa gerektir.

Tip motiflerin yanı sıra farklı Türk boylarında nasıl oluyor da hikâye çekirdeğindeki ana vaka şaşırtıcı biçimde paralellik göstermektedir? Müşterek bir hayat tarzından ve ortak atadan sonra Mitoloji Mektebinde ifade edildiği gibi sözlü hatıraların devamı mı söz konusudur?. Yüzyıllar boyunca yaşadıklar

coğrafyalarının ve lehçelerinin farklılıklarına rağmen aynı dil ile düşünme ve üretme gücünden kaynaklanan Türk kavimlerinin ortak yaratmaları, bunların sözlü ve yazılı dolaşımı belli bir kültürel müşterekliği ve paydaşlık tesis etmiştir? Bu destanda merkezi şahsiyetin Çin Tömür Batır, yani Gerçek Demir Kahraman olarak geçmesi onun olağanüstü varlıklara, yedi başlı deve karşı zafer kazanan demir gibi sağlam kahraman olmasının yanı sıra adını demir devriden almış ve o devrin hatıralarını da yansıttığından kaynaklanmış olabilir. Tek gözlü dev Çin Tömür Batır adlı Uygur Türklerinin destanında olduğu gibi diğer Türk boylarının sözlü anlatmalarında tarih öncesi devirlerden bir urform ve arketip olarak yaşayagelmıştır.

KAYNAKLAR

Abdülhakim Mehmet, (2011), *Uygur Halk Destanı, Çin Tömür Batır*, İzmir, Egetan Yay.

Antti Aarne-Stith Thompson, (1928), *The Types of the Folktale*, Helsinki.

Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi(Nesir-Nazım) 10, Türkmenistan Türk Edebiyatı I, (1998), Ankara.

Çeribaş, Mehmet, (2013), "Kırgız Türklerinin Mitlerinde ve Efsanelerinde Olağanüstü Varlıklar", *Bengü Bitig, Dursun Yıldıırım Armağanı*, Ankara, Öncü Kitap Yayınları.

Dilek, İbrahim, (2007), *Altay Masalları*, Ankara, Alp Yayınevi.

Eberhard, W.-Boratav, Pertev Naili, (1953), *Typen Türkischer Volksmärchen*, Wiesbaden.

Эжекежан, Түркмен Халк Эртекилери[Чапа Тайярлан: Н. Күррәев], (1963), Ашгабат Түркмендөвлетнешир

Ersöz, Murat, (2010), "*Culuruyar Nurgun Bootur*" *Saha (Yakut) Türklerinin Kahramanlık Destanı*, Ankara, Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY) Yay.

Günay, Umay, (1975) *Elazığ Masalları*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yay.

Kokışev, L.V., (1961), *Altay Çörçöktör*, Gorno-Altaysk.

Ögel, Bahaeddin, (1993), *Türk Mitolojisi, Kaynakları ve Açıklamalarıyla Destanlar, 1. Cilt, 2. bs*, Ankara.

Özkan, İsa, (2009), “Ergenekon Destanı Hakkında”, *Türk Yurdu*, Cilt: 29, Sayı: 265, Eylül 2009, Ankara

_____, (2007), “Herikli Türkmenlerine En Eski Türk Kültürünün İzleri”, *Bengü İzler*, Ankara, Pegem A Yayıncılık.

_____, (1994), *Üç Uygur Destanı, Çin Tömür Batur, Nözügüm ve Sadır Pelvan*, Ankara, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı, Edebiyat Serisi: 3.

Пантусовъ, Н(иколай).Н., (1909), *Обрацы Таранчинской Народной Литератури*, Казань.

Ротаров, L. P.- Levin, M.G., (1964), *The People's of Siberia*, Chicago.

Радловимъ, В.В., (1886), *Обрацы Народной Литератури Северных Тюрских Племен, част:vi Нарачые Таранчей*. Санктпетербургъ.

Sakaoğlu, Saim, (2002), *Gümüshane ve Bayburt Masalları*, 2. bs, Ankara.

Yavuz, Muhsine Helimoğlu, (2002), *Masallar ve Eğitimsel İşlevleri*, 3. basım, Ankara.

Yılmaz, Yeşil, (2014), *Türk Dünyası 'nda Geçiş Dönemi Ritüelleri*, Eskişehir 2013 Türk dünyası Kültür Başkenti Yay., Eskişehir Valiliği, Ankara, Grafiker Yay.

ŞİM TÖMÜR BATUR (RADLOV RİVAYETİ)

Şim Tömür Batur bir yiğit bar ikän, ènin Mähimsilä dep bir siñnisi bar ikän. Şim Tömür Batur ol siñnisiğä tola amraq ikän. Bir küni siñnisi tüş körüptü. Tüşüdə ağesi oğa çikip buğu (R5) marallarni tola öltürüptü. Buğu marallarniñ beşini etiga gancuğalap èlip kälip, göşini zıkkä soyip otqa kañlap qabap kılıp yäptü. Mähimsilä ol t'şüdin qorqup oheniptü. Körgän t'şüni ağesiğä aitiptü. Ağesi aitiptü: Tola yaqşi tüş körüpsiz däptü dägändin kin aitiptü:

R10 Uluq suğa sän barmañ
Bäşiñizni tariman!
İtiñizni cağ dämäñ!
Maşüğüñizni piş dämän!
Otuñuzni öçürmäñ.

R15 Ègiz yärgä sän çikmañ!
däp ağasi oğa çikip kätti. Andin kin siñnisi:

Uluq suniñ boyiğa bëriptü,
Bëşini anda taraptü,
Çeçi suda èkip kätiptü

R20 Kelse oti öçüp qaptü,
İtini "çağ!" däp aitiptü,
Möşükni "piş!" däp aitiptü,
Qaidin otni tapiman däptü
Ègiz yärgä çikip qailaptü,

R25 Bir yärdin is kälip çikipti
Ağesi qılman dägän işlärni
Siñnisi hämäsinä qilip.

Şu yärdän is çikқан yärgä ot algeli bardı. Ol yärdä Yäti Başlık Yalünüs bar ikän. Ol qolap pitini qekip olturuptu. (R30) Mähimsilä aitipti: "Otqa kälip idim", däp. Dägändin kin yäti başlık Yalmüñüs bir tüzäkkä otni tutaşturup ağıziğa tişletip koyuvtu. İki yanığa pit quyup bärriptü. "Öyiñgä bargiça bu pitni iki yekingä töküp bärğin!" däptü. Mähimsilä Yäti Başlık Yalmünüs bärğän pitni öyigä kälgiça quyup kaptü. Ol pit yärdän azğan çijğan(R35) bolup ünüp çikiptü. Oturisi yol boluvtu. O Yäti Başlık Yalmünüs'niñ közi qarıgu ikän, ol yol bilän kälip Mähimsilä'ni èsip tapenidin tilip qenini şoran içiptü. Här külligi şundaq kılıptu. Bir küni Şim Tömür Batur odun kilsä, siñnisi tola yudap kätiptü. Şim

Tömür Batur suraptu: "Bek yüdäpsiz, nämä boldunuz?" дәptu.(R40) Dägändin
qip siñnisi aitiptdu:

- "Män bir tüş körgändä,
Siz mana aitip idiñiz,
Uluq suda san barmañ!
Bëşiñizni taraman
R45 Otuñuzn! öçürmäñ
İtiñizni çağ dämäñ
Möşügüñizni piş dämäñ!
Ägiz yärgä sän çıkmäñ!
Siz aitkan söziñizni
R50 Män u kündkä unuttum,
Uluq suğa män bërip
Bëşimni taraptumän
Qälsäm ot öçüp qaptu
Bir ägizgä çıkiptuman
R55 Anda çıqip qarısam
Bir yärdän is çıkiptu
U yärgä otqa män barsam
Bir Yätti Başlıq Yalmüñüz,
Pit kèkip olturuptu.
R60 Otqa kälдим män däsäm
Täzäkkä ot tutaşturüp
Ägzimğa tişlätip koidi
Yänimğa pit kuyup bärdi
Sän öyüñgä bargıça
R65 Sän muni töküp bargir!
Män öyümgä kälgiçä
U pitni töküp keldim.
Azğan çijgan boluptu.
Ü pit anüp çıkiptu,
R70 Qariğu bolğan Yälmünüs
Azğan çiganni tutup
Kälip öyümni tēpip,
Kälip meni eisip koyup
Täpenimdin qenimni
R75 Şoraidu bu Yälmünüz
Men muniñ azebida

Yüdöp ketip bariman."

Şim Tömür Batur aitti: "Ol Yäti Başlıq Yalmüñüz yana kälämdü?" Siñnisi aitti: "Bügü kälidu," dädi. "Andağ bolsa män bir(R80) yärdä möküp olturai, ol kälip öiga kirgändin kin öltüräi" dädi. Şim Tömür Batur möküp olturdi, Yäti başlıq Yalmünüs kälidi, aşiktin kişikirdi:

"Şim Tömür öyida bar mu?

Ala yorgesi oqurda bar mu

R85 Polat kiliçi kolida barmu?

dägändin kin aitti Mahtimsilä:

"Şim Tömür öyidä yoq

Ala yorgasi oqurda yoq

Polat kiliçi kolida yoq."

R90 Yälmünüs andin kin aitti:

"Öyindä adam bar ikän,

Burnumğa ädäm puraidu."

Andin kin aitti Mahtimsilä:

"Ağam öidä yoq ikän

R95 Adämdä öidä yoq ikän

Ağamnin añnini yudum

İsi andin çigadigandu,

Şu burnumğa puraidigandu."

Andin yäti başlıq Yälmünüs öyigä kirdi. Şim Tömür Batur (R100) arkesiden kirip Yäti Başlıq Yälmünüs'ni çapti. Alti beşini çepip ätti. Bir beşi bilän keçip kätti. Ol yärdin qaşqaça bir qara kapirniñ şaharigä bardı.

Ol şahärniñ patişäyi, bir kün därya boyığa çıkıp idi. Mahtimsilä'niñ ekip barğan çeci ol yärdä çıktı. Eni ol patişä körüp "şundağ(R105) çeci bar kız bolsa, alsam" dädi. Bir kişi bu kız kim ikänin bilmaptö. Bir näçän kündin kin Yäti Başlıq Yälmünüs u şahärgä keçip yätti. Pätışäniñ surigenin aşitkändä Yälmünüs pätışäğa bardı aitti ki: "Paläni şahärdä Şim Tömür Batur'niñ bir siñnisi bar tola çirailik obdan," döp täirip kilip bardı. Pätışä mundin kin Şim (R115) Tömür Batur'ğa kişi ävätti: "Siñnisini mana bärsün! Bärmäsä läşkär bilän berip sokuşup aliman" dädi Ävätқан kişisi yätip kälidi, patişäyiniñ aitқан sözini aitti. Şim Tömür Batur aitti:

"Mundağ qara kapirğa

R120 Bärädigan sinnim yoq

B kapirdin qorqmaimän,

Kapirniñ küçi yätsä

Bu siñnimni ol alsün!

Ƙançi läşkärni alsa

R125 Sokışkıça çeğim bar!

Ävatkan kişisi yandı, patişäga bėrip Şim Tömür Batur aitkan sözlärini aitti. Şim Tömür Batur siñnisini barmäimän dagän sözni anlap patişänin açığı kälip läşkär yigdi, Şim Tömür Batur'nin (R130) şahärigä yürdi. Şim Tömür Batur ol küni öga çıkip kätti. Öyida bir kuş bar idi, siñnisiğa aitti Şim Tömür Batur: "Bėşinizğa kün tüssä kuşni koyup ätin! Män kai yärdä bolsam, tepip baridu," döp öga kätti. Şim Tömür Batur öga kättändin kin patişä läşkəri bilän yätip kälde. Siñnisi ol kuşni kuyup ätti.(R135) Mähümsilä özini är kişidäk yasap qolıga kiliç naiza elip atka minip läşkärniñ aldıga çıktı. Ol läşkär bilän soķıştı, tola hahlarni öltürdi. Koyup ätkän kuş berip aģesliģa hābār kildi. Şim Tömür Batur yetip kälde. Siñnisi bila ikisi sokuşup läşkärni qaçurdi. Qaşkan vahta Mähümsilä'nin töpəsi beşidin tüşüp kätti. Patişä(R140) eni körsä. Şim Tömür Batur'nun sinnisi şu ikänini bildi. Patişä çärigigä aitti: Silär iki kişidin nämä qaçıslär. Qaşmañlar! Sokuşka özäm kirimän dädi. Andin kin patişä özi kirdi. Şim Tömür Batur bilän naiabazlık kildi, gürs bilän sokuştu bir birsini elişalmedi. Siñnisi bu işlärni körüp korkti. "Agamģa gürs(R150) täģip häip bolmūsun. Aģamdak bir ärnin häip bolgenidin mänindäk bir kız yetimnin yoķ bolģenki yahşi", dädi. "Aģam ämdi şubu huyundin yanģin!" Sinnisi din bu sözl işitip aitti: "Kişi kız yätimnima asrap baķar mu", döp sokuştun etinin beşini tarttı: Yenip öyigä tüşti.

Siñnisini ol patişä elip kätti. Patişä öyigä apparlı. Çoñ toi (R155) kılıp aldı. Arida bir näçän yıl ätti, üç bala taptı. Bir küni ol şahärdä br mama bar idi, Mähümsilä'nin kēşigä kirdi, u yaķtin, bu yaķtin söz kildi. "Siz aģeñizdin seģinmediniz mu, aģenizni körgüñiz kälämädu," dädi. Däģändin kin Mähümsilä aitti: "Aģemi seģindim. Mani aģam bilan sokuşup, ol yikilip bu elip kälģän! Elip bėrip(R160)a körsat däģända körsatmaidu," dädi. Däģändin kin mama aitti: "Andaķ bolsa patişäniñ bir eti bar, bu däryedin şu ötüdü özgö at ötäлмаidu. Bir küni patişäni mas kılıp koyup mol atni minip qaşmamsız?" dädi. Mähümsilä aitti: "Män patişäni qaıdaķ mas kılıman?" döp suredi. Däģändin kin mama aitti:"Padişä siznin yeniniģa kirsä, siz (R165) yiglap oturun! Nämä yiglaisän döp suriģandin kin siz söz kılıman! Tola suriģandin kin aitin! 'Sän mäni elip kälģäli näçän yıllar boldi. Üş bala taptuķ, şu vaķkıça sän yütinnun çon, kiçigini mana körsätmädiñ," dän Andin patişä yütini çillap haraķ bärür, siz patişäga haraķni tola tutup bärin! Tola işkändin kin mas bolup yikilur.(R170) Andin kin siz kēcip kätin" döp mama öyigä kätti. Bir küni patişä Mähümsilä'nin kēşigä kirsä yiglap olturuptu. Patişä "Nämä yiglayisän?" döp suredi, söz kilmedi tola

surigandin kin aitti: "Biz üç balenin ata anesi bolduk şu vakkiça sän mana yutüñini körsätmädiñ. Çoñ kiçigini män bilmämän, dägädin kin patişä (R175) aitti: "Şu işkämu yigläidigammu, yabduq kilin män yütini çilai! Andin kin körüsiz dadi. Yabduq kıldi. Patişä yütinin hamäsini çilledi, bular yigişip kaldi. Yütüni miman kılip harağ bardi. Mähimsilä patişäğa harağni tola tutup bardi, bäk mäs boldi. Bir vahtin kin patişä yikildi, kalgän hağlar kätti. Andin kin Mähimsilä (R180) çıkıp tuman köz yorğeni minip ol däryedin ötüp kätti. Ötüp kätkändin kin patişä yenini bağsa, hotuni yoq. Çıkıp karisa däryedin ötüp bärیدی. Patişä kiçkirdi: "Mähimsilä şu bu huyundin yangın!" dädi. "Üç balamni elip çık şuni körüp yanarmäm'ikln", dädi. Üç balesini elip çıktı, balesini körüp hotun aitti: "Çoñ balamni(R185) däryiğa taşleğın! Şunu tutkeli yanarmäm'ikin, dädi. Patişä çoñ balesini däryiğa taşledi, hotun yanmedi. "Ämdi ikinji balamni taşlığın! Şuni tutkeli yanarmämm'ikin?" Ana ma yanmedi. "Kiçik balamğa tola amrağ idim, muni taşleğın, muni tutkeli yanarmämm'ikin," dädi. Üçinji balesini däryiğa taşledi, Mähimsilä yanmedi. Ol patişäğa (R190) aitti. "Mäniñdin sana kalidigan üç bala idi, üçiläsini däryiğa taşlediñ, arta yanmedim, sänindak kapirğa äsli yanarmäm mu?" döp kätti. Patişä arkesidin ol yärdä yiglap kaldı.

Mähimsilä bir näçän kün yol yürdi, bir yärgä kalsä nürgün at bėkip yürüptü; "Bu kimnin eti?" döp suredi; Bağkan kişilär "Şim(R195) Tömür qarigunin eti" dädi. Andin ötüp yürdi bir yärgä barsa kala bėkip yürüptü, kala bağkan kişidin suredi: "Bu kimniñ kalesi?" döp. Ol aitti: "Şim Tömür qarigunin", dädi. andin ötüp yana bir yärgä bardi. Barsa u yärdä koi bėkip yürüptü. "Bu kimniñ koyı" döp suredi. Koi bağkan kişi: "Şim Tömür qariguniñ" dädi. Mähimsilä (R200) suredi: "Şim Tömür qarigu nämä bolup qarigu bolğan?" Koi bağkan kişi aitti: "Bir siñnisi bar ikän. Eni bir patişä läşkar elip kalıp, soquşup, elip kätkän ikän. Siñnisinin därdidä yiglap қанayçalıdu?" dep suredi. Ol koyçı aytti: "Ol Şim Tömür qarigu, hotun alıdu, toy kilip yatıdu, şuna nagra қанayçalıdu", dedi. Andin kin Mähimsilä aitti:

"Koyuñni men bėkip turaygin
Şim Tömür'ge sen bargın,
Bu almeni apperip, Şim Tömür'ge sen bergin!
Şim Tömür'ge sen aytkın
Almatu'niñ almesi
Mähimsilä'niñ haltesi
Eip közige sürsin!
Andin közi eçilür.

Şim Tömür almeni közige sürdi, közi eçilip ilgeridek boldi. Andin: "Mähimsilä қайда?" dep suredi. Ol koyçı ayti: "Koy bėkip қалdı," dedi. Ol koyçı başlap siñnisiniñ kėşiğa elip keldi. Siñnisi bilen körüştü. Bir birige bėşiğa

kelgen işlerni aytip yiglaştı. Andin kin Şim Tömür siñnisini élip öyüğe keldi. Ol küni toy kılip hotun aldı. Şim Tömür Batur'ğa iki hoşallıq iş boldi: Siñnisi bilen körüştü, hotun aldı. Bir neçe yıl Mähımsilä ağesiniñ hizmetide yörüp alemdin ötüp kitti.

ÇİN TÖMÜR BAHADUR'NING KİSSESİ (PANTUSOV RİVAYETİ)

Tarañçılar arasida şundağ naķil ve hikāyet kılurlar kim ilgeriki zamānda uşbu Ğulca şehrde bir bahadur bar irdi, Çin Tömür atlıg. Aning bir singlisi bar irdi, Mehtumsula dip. Çin Tömür Bahadur da'im şikārga çıķıp(P5) şır yolbarslarni şikā kılip boğa-marāllarni kebāb kılip tenāvül kılır irdi. Qalğanlarni singlisige alıp kelip bérür irdi. Çin Tömür Bahadur'ning ādeti şol irdi. Bir küni niçend küñgçe şikārga çıķmadı. Bir küni Çin Tömür Bahadur singlisi Mehtumsula'ğa eyittikim: “Ey singlim, mèn irte künde yetti künlük şikārga çıķarmen, sen öydin talağa çıķmağil(P10), kap kap küçükni alıp kètermen, otungni öçürmegil, meger otung öçüp qalsa kèri kempirlerning qaşığa ot tilep barmagil, sanga ziyāni tiger” dip niçend vaşiyetlerni kılip, irtesi Çin Tömür Bahadur şikārga çıķıp kètti durğan bolup, argamaķ atını igerledi: Mişrān kılinçini bēlige asti atığa mindi. Qap qap küçükni ireştürüp şikārga kètti(P15). Singlisi öyide qaldı. Qazāra şol küni Mehtumsula saçını taramaķķa qomğanğa suni alıp oçaqda koydı. Bir möşüki bar irdi. Miyanqlap Mehtumsula'ning kuçağığa çıķtı. Mehtumsula möşükni urdı; möşük qaçıp qamğanğa tegip suni tökti su otqa kıyülüp, ot öçti. Mehtumsula'ning qarni açtı, ta'am püşürürge ot bulmadi nā'ilāc (P20) bolup ükzege çıķtı her terepke qaradı. Bī-nāgāh kün çıķışı terepida yalguz bir kepede tütün çıķadur. Mehtumsula hiyāl kıldı kim ‘şol körünge kepede barıp ot keltürey’ dip ükzedin tübin tüşti. Şol tütün çıķan terepke yürüdi. Bir sā'atta yürüp şol kepege yetip kördi ki bir muma kempir ot qalap yatıptur. Mehtumsula salām kılip mamaning kēşiğe kēldi(P25) eyittikim: “Ey mazlum salāming bolmasa şalpu qopuz kılır idim. Bir urup iki qobuz kılır idim keling balam”, didi. Yene soradı kim: “Qaydin keldingiz, nime sorap keldingiz, kim bolursız” didi. Mehtumsula eyitti: “Men, Çin Tömür Bahadur'ning singlisi bolurmen, aşım Mehtumsula'dur” dip Çin Tömür Bahadur'ning yetti künlük şikārga kètkenini bir bir mamağa beyān kıldı. Mama eyitti: “Ey balam sanga iki kolungğa bir nerse bérürmen mundin öyünge bargunçe saçıp bargil, arqangğa qaramağil” dip, ikki yengingğa bir nerseni qoyup bērdi. Bir munçe otni tizekke tutuşturup yıgaçķa sançıp ağziğa tişletip koydı. Mehtumsula yengidiki dānelerni qoyup mangdı. Dānelerdin tal tikenler ongdi, Mumaning cāyidin

Mehtumsula'ning öyi(P35) yetkünçe nişâne boldi. Bu muma yette başlık dīve irdi. Mehtumsula bilmidi. Mehtumsula ot yaqti. Bir kazanda et pūşürdi aqam kelse yiyer dip kiç boldi. Bayaqqi mama işikke kēlip kiçkirip eytedür ki:

“Çin Tömür Bahadur öyide bar mu
 Argamaq atı oqurda bar mu,
 Mişrān qilinçi qazuqda bar mu
 Kap kap küçüki eşikte bar mu”

dip kiçkirdi. Mehtumsula mumaning uzayitti(P40) işitip öydin çıkmadi turup eytadur ki:

“Çin Tömür Batur öyide yoqtur,
 Argamaq atı oqurda yoqtur.
 Mişran qiliçi qazuqda yoqtur.
 Kap kap kuçüki eşikte yoqtur,

kiling muma” dip kiçkirdi. Bu yette başlık dīve muma şoretide bolup içikri kirip kazandaki gūşlarni barçesini zerre qoymay yedi. Andin Mehtumsula'ni(P45) tutup başini tubin ayaqlarni yoqqari esip, tapaniğa siğ sançip qan çikarip qanini şoradi. Andin kēyin yene Mehtumsula'ni boşatip qoyup sen mēni keşke eytmağil meger eytseng mēning cāningning biri eligimdin qutulmas dip çikip kētti. Mehtumsula qorqup dem urmudi. Köp yigildi. Qerindeşi Çin Tömür Bahadur'ning yolığa qarar irdi. “Akam (P50) qaçan kelip bu dīvedin mēni acratip alir” dip yiglar idi qazāra yene kündüz kece boldi. Şol dīve yene kelip mezkūr gūş teāmlarni yip Mehtumsula'ni esip yene qanini şorap; yene seher bolğanda dīve çikip kētti. Haşili kelām her künde Mehtumsula akam Çin Tömür Batur kēledür dip, bir qazanqa et salip pūşürüp teyyār qilğanda dīve kēlip yep Mehtumsu'ğa(P55) bidādliqlar qilip kēter irdi. Mehtumsula'ning bedenide zerre qan qalmidi. Sarğirip zağafrandek boldi. Alte kün pīderpī dīve kēlip, her künde bidādliqlar qilur irdi. Alte künçe Mehtumsula'ning mağdōri qalmaq az ki yikilqudek boldi. Yettinçi künü Çin Tömür Batur şikārdin salāmet keldi. Öyige kirdi. Singlisi Mehtumsula'ni kördi. Bir yil (P60) kisel bolğandek uruqlap, kızil güldek çirayi zağafrandek sarğiriptur. Çin Tömür Batur singlisini bu hālde körüp heyran bolup soradikim: “Ey qerindaşim bu alte künning içide munçe uruqlap sarğiriptur. Sen nime boldung kimdin senge zulm tegdi yētti” dip soradi. Mehtumsula yiglap dīvening qilğan sitemlerni bir bir aqasiğa beyān kildi. Çin (P65) Tömür Batur dergezep qasem yad qilip eyittilerkim: “Men şol yette başlık diveni öltürmesem men Çin Tömür Batur bolmağaymen” dip, eyitti ki: “Ey singlim, mening kelgenimni hiç kişi bilmesün. Eger dīve kēlip, mēni ‘kēldi mu’ dip sorasa, künde ki dek ‘kēlmidi’ dip cevap bergil. Men özümni rāst qilip

tururmen” dip derhāl argamaq atini igerlep ağılğa yösündü. Kap kap tayğanini atining yanığa bağladı. Aq birle it, her ikisi Çin Tömür Batur nime dise bilür irdi. Çin Tömür Bahadur at birle itge eyittikim: “Ey vefādār cānvarlarım dīve kelse hiç ün kılmanınlar bir nime kılip dīveni kolğa tüşürali” dip andin Çin Tömür Batur yette kat sübüt kiydi. Başığa dozulğa kıyip mişrān kılnçini belige asti. İşikning (P75) arqasında hiç kışı bilmeydurgan pinhān cāyi bar irdi. Şol yerge kirip mişrān kılinçini yalanglap, elegige tutup tayyār bolup turgan vaqıtta yene dīve muma kempir şüretide bolup işikning töyige kēlip irdi. Dīvening yüregi saldı. Qor- kunch peydā boldi. Dīve hayal kıldi kim ‘men munda alte kün pīderpī kēldim yüregim salıp qorqmap irdim. Bu kün(P80)yüregim saldı ve hem qorqunch peydā boldi. Meger Çin Tömür Batur kelgenige oşşaydur āheste yanıp kitey’ dip arqasığa yanıp, beş on qadem arqasığa yanıp irdi, nepsi qoymedi. Yene yanıp hayālığa keçti ki ol ‘bir nöbet soray baqay meger kēlgen bolsa andin yetip kitey, eger kelmege bolsa tayyār aşni taşlap kētmey dip dīve eşikde (P85) turup eytadur ki:

“Çin Tömür Batur öyide bar mu?

Argamaq atı oqurda bar mu?

Mişrān kılinçi qazukda bar mu?

Kap kap küçüki eşikde bar mu”?

dip soradi:

Mehtumsula cevāp bērdikim:

P60 “Çin Tömür Batur öyide yoqtur.

Argamaq atı oqurda yoqtur.

Mişrān kılinçi qazukda yoqtur

Kap kap küçüki eşikde yoqtur”.

dip irdi. Dīvening yüriği tohtap her başidin türlük türlük şadālar çıkarıp hevākör körgendek kirip keldi. Likin içkeriki öyge kirmidi yette başlıq Yelmunguz: “Ey Mehtumsula akan Çin Tömür Batur (P95) kelgende oşşaydur, öyüngde adamning bōyi kēledur” didi. Mehtumsula eyitti: Akam Çin Tömür Batur kēlmidi, eger kēlse argamaq atı oqurda bolmasmudi. Mişrān kılinçi qazukda bolmasmudi, kap kapküçüki eşikde bolmasmu” didi. Dīve eyitti: “Sen yalğan eytedürsin akan Çin Tömür Batur taḥkīk kelgenge oşşaydur adam bōyi öy içidin kēledür. Meger akan uyüngde bir yerde(P100) bargā oşşaydur. Mening qasdimde yösünüp turur” didi. Mehtumsula eyitti: “Bu kün akamning künlük tambālini yup suyini öyge töküp irdim. Şuning bōyidür” didi. Bu sözni anglap yette başlıq Yelmunguzning yüregi tohtap ilgiri küreşige n̄arā tartip eşikni tüşüp bir kıliç dīvege saldı. Dīvening bir başi üzülüp yerge tüşti dīve āh urdi. (P105)ve eyitti: “Ay Çin Tömür bir başim alding, qalğan alte başımğa niçük cevap

bërürsin dip dīve hem qahri birle uruşti. Bir kēçe küntüz uruşti. Çin Tömür Batur yene bir kılinç salıp bir başını kesip yerge tüşürdi. Dīve seresem boldi. Öydin çıkarning ilaçını tapalmay yene Çin Tömür Baturğa eşildi yene bir kēçe kündüz birbirisi birlen çelişti. Çin Tömür(P110) Batur yene bir başını çakıp yerge tüşürdü. Dīve üç başidin ayrilidi. Dīve gazap birlen tutuşti. Yene bir kılinç birle bir başını tüşürdi. Dīve her terepke kaçır irdi. Çin Tömür Batur öy içinde dīveni koğlap yürüp yene bir kılinç saldı. Dīvening beşinçi başını tüşürdi. Dīve aciz boldi közleri piyāledik boldi. Eşikdin kaçıp çıkay dise (P115) Mehtumsula kılinç çapıp çıkarmaydur. Ana çe Çin Tömür Batur yene bir çaptı altınçibaşı yerge üzülüp tüşti. Dīvening yolmungguzi bar bir başı qaldı dīve cān aççığıdın öyning tōnglügidin kaçıp çıktı. Āvāz kildi: “Ey Mehtumsula mēn seni çömü, mēn seni çömü, mēn seni çömü dip kaçıp ketti. Çin Tömür Batur ağığa minip arqasidin (P120) koğlap yürüdi. Mehtumsula kap kapkuçükni yezip qoyuberdi. Ana çe Çin Tömür Batur, dīvege yetişip dīve nā’ilāc bolup Çin Tömür Batur’ni tuttu. Her ikkisi kēç kirkünçe birbirini tutup çalişti ana ce kap kap kuçüki yetip barip dīvening layqasidin tişlep tarttı. Dīvening kuvveti qalmay yigildi. İt dīveni talap tişlep öltürdi. Çin(P125) Tömür Batur şād hurrem bolup dīvening başını elip öyige keldi. Mehtumsula, dīvenin ölgenini eşitip şād hurrem boldi. Nicend künler ıyş eşretde boldi. Çin Tömür Batur’ning singlisi Mehtumsula nihāyeti çiraylıq rānā irdi. Aq yüzlük ve āhū közlük ve şīrīn sözlük sünbül saçlıq kara kaşlıq mūrca-miyān, piste–dehān, nazük beden ve sīm ten(P130) irdi. Her kişi bir nevbet körse niçend künçe aklı hoşını biymey aş nāndin qalır irdi. Künlerde bir kün Çin Tömür Batur’ğa yene bikār yürüp hafālig yene ādeti qādīmi birle şikārning humāri tuttı. Singlisige eyitti ki: “Ey singlim Mehtumsula mēn şikārğa barurmen sen öydin talağa çıkmağaysen ve ariķning boyida yol üstide başingni (P135) taramağaysen dip niçend vaşiyetler qildi Mehtumsula hem bīcān dil qabul qildi. Bes Çin Tömür Batur niçend kün çapduq kılip singlisi birlen hoşlaşip şikārğa ketti. Mehtumsula öyge kirdi. Talağa çıkmas irdi. Niçend kün ötti. Öydin talağa çıkmadi bir küni Mehtumsula talağa çıktı. Eşikining aldida ariķida su aqır irdi. Mehtumsula ariķ boyide oturup saçını yudi. Başını taradi. Saçi nahayiti uzun irdi. Neçend tal saçi suğa tüşti. Aqa aqa Qalmaqlarniñ pādīşāhining ordasining aldīdaki kölge tüşti. Qazāra şol küni Qalmaqlar pādīşāhining oğli köl boyide oturup qoluni yuyur irdi. Mehtumsula’ning saçi bu şehzadening eligige çıktı. Anı elip baksa acep uzun sünbüldek(P145) saçdür şehzāde mūg nökerleridin soradikim “bu niçük kıl turur kim, munçe uzun kıldür? Bu ağıning quyruğıdür mu veya bir maħbūbning saçidur mu?”, didi. Nökerler eyittiler.” Ey şehzāde bu saç Mehtumsula digen maħbūbning saçidir.

Aning bir akasi bardur, Çin Tömür dip, aning berāberida bu iqlimlerde bir ér yok turur” didi. Bu şehzāde, Mehtumsula’ni körmey āşık boldi. Derhāl kol astidaki biklerini, lamazingilerni yigdi, leşker cem kildi. Nürgün leşker birlen atlanip Çin Tömür Bahadur’ning sarayini qurşap aldı. Bu haberni Mehtumsula anglap na’ilac ökze başıga çıktı ve eyittikim: “Ey lemezengiler ve Qalmaqlar şāhi Mehtumsula’ni kördi cān dili birlen āşık boldi ve eyittikim ey r’anā özüngni kabul kılsan hūbdur. Bolmasa zor birlen alurmen didi. Mehtumsula bildikim bular almay yanmas na’ilac öydin çıkıp yeke yalğuz Qalmaq birlen soquştı. °Aciz kişi ne kılsun süst boldi. Qalmaqlar tutti alıp ketti. Çin (P160) Tömür Batur’ga haber kildi. Mehtumsula’ning bendge tüşkenini eşitti. Şikardin yandı, kélip Qalmaqlar şahige name iberdi. Mülāyim sözlerni kildi. Qaşdnāmeni Qalmaqlar şāhige yetküzdı. Şāh nāmeni pāre pāre kildi ve eyitti kim:”Men Çin Tömür’din kam eymesdürürmen barip eytingil. Qolidin ni kelse şunu kılsun” didi. Qaşd kélip Çin Tömür Batur’ga bir bir(P165) beyān kildi. Çin Tömür Batur dergezep boldi. Atlanip meydānga keldi. Qalmaqlar hem şaf aresti kildi. Çin Tömür Batur meydānda turup n’ara tarti eyittikim.”Kimge ölüm arzusi bolsa mening meydānimga kelsün” didi. Qalmaqlar Çin Tömür Batur’din qorqup meydānga kirmidi. Çin Tömür Batur, Qalmaqlarning askerige at salıp ellig atmiş Qalmaq’ni(P170) öltürdi. Qalmaqlar bir yoli at saldı boldi. Ceng-i mağlube ta kéc kirgunçe cenk kildi. Çin Tömür Batur’ning bedeni niçend yerde zehmdār boldi. Tangla yene soquştı. Şubu terikada üç keçe kündüz soquştı. Qalmaqlarning askeri qum topraqdin tola yigilip keldi. Çin Tömür Batur kördikim yalğuz munçe nürgün Qalmaq birlen uruşup bertaraf(P175) qilurning ornı yoqdur. Nā’ilac bolup öz yurtıga yandı. Qalmaqlar Mehtumsula’ni öz yurtıga ketti. Çin Tömür Batur niçend nevbet kélip Qalmaqlar birlen soquştı, bolmıdı. Āhiri ümidini üzüp keçe küntüz yıglar irdi. Çin Tömür Batur’ning tive, at, kela qoylari addin taşqari irdi. Tivelerni tivecige tapşurdi. Atlarnı yilgiciga tapşurdi. Kalalarini badebanğa tapşurdi. Qoylarnı qoyçıga tapşurdi. Özi halvetğa kirip keçe kündüz yiglay közi körmes boldi.

Emdi sözni Mehtumsula’din eşitmek gerek.

Mehtumsula’ni Qalmaq pādīşahining oğili kırk kün toy temāşā kılıp aldı. İkki oğul taptı. Mehtumsula kaçarnı hayal qilur irdi. Keçe (P185) kündüz saqçılar Mehtumsula’ni saqlar irdi. Bu revişde niçe yıl ötti. Hiç kaçadurğan °ilaçni qilalmadı. Bir kün Mehtumsula betamam Qalmaqlarğa °arāk içürdi. Barça Qalmaqlar mest-i medhoş boldi. Hūddini bilmidi. Mehtumsula qarayel qula atını minip bir munçe ozuk elip qaçtı. Üç keçe kündüz tinmey yürdi. Arada deryā bar irdi. Deryādin ötüp turar irdi. Qalmaqlar qoqlap yetip kélip deryādin ötelmedi. Mehtumsula’ga Qalmaqlar Mehtumsula’ga yalbarip eytedür ki: Ey Mehtumsula,

ikki balangni yetip qilma yangil deyāning bu terepiga yanip ötgil” didi. Mehtumsula eytür: “Çong balamni deryāğa taşlanglar, balamning pirākiğa çidamay ötermen” didi. Qalmaqlar çong oqlini(P195) deryāğa taşladi. Mehtumsula perva qilmidi. Kalmaqlar eyitti: “Mehtumsula niçik oqlığa tola mehribāndur ani deryāğa taşlasaq tutup alamendip deryāğa kirer, bizler Mehtumsulani tutarmiz” didi. Kiçik oqlini hem deryāğa taşladi. Mehtumsula kördi. İkki oqli deryāğa ğarq bolup öldi. Mehtumsula ațiğa bir kāmçi urdı. Çin Tömür Batur’ning şehri(P200) terepige yürüyberdi. Qalmaqlar deryādin ötelmey yanip ketti. Mehtumsula yürüp bir nürgün tivelerge yetip kēlip tivecilerdin soradi:”Bu kimning tivelidir”dip, tiveciler eyitti: ”Bu Çin Tömür qaruguning tivesidür” didi. Mehtumsula soradi. “Çin Tömür bahadur irdi. Nime bolup qarugu boldi” didi. Bular eyitti: “Bir singlisi Qalmaqlar (P205) elip kētken şol singlisining derd-i pirākiđe yiglap yürüp qarugu bolup qalgandur” didi. Mehtumsula eyitti: “Heli qandadur” didi. Tiveçiler eyitti: Bilmesmiz qayda ve qayda imes” didi. Mehtumsula andin ötüp yilgiçilargā yoluktu. Bular hem şol cevāpni eyitti. Mehtumsula badeçi, qoyçilerge oçrap bu cevāplarni eşitip tola (P210) yigladı. Mehtumsula her yerge barsa Çin Tömür Batur’ni sorar irdi. Haberini eşitimes irdi. Mehtumsula da’im yiglar irdi. Aħiri bir ğatun yolukti andin akasin haberini soradi. Ol ğatun eyitti: Çin Tömür Batur’ni Altun Araşang digen yerge atam elip ketken” dip haber berdi. Mehtumsula ol yerni bilür irdi. Ol ğatunğa eyitti: “Ey (P215) qerindaş ni bolur sen barip Çin Tömür Batur’ğa mening haberimni eytsen senge Çin Tömür Batur köp köp mallar bēdür” didi. Bu ğātūn eyitti: “Sen kim boldung”, didi. Bu eyitti: Mēn Çin Tömür Bahadur’ning singlisi Mehtumsula’durmen”didi. Bir alma berdi ve eyittikim:

“Çin Tömür Batur sening sözünge inanmasa bu almani közige sürseng, közi (P220) açilur” didi. Bu ğatun almani elip yolğa revān boldi. Çin Tömür Batur’ğa bardı. Mehtumsula’ning haberini eyitti. Çin Tömür Batur bāver qilmidi. Bu ğatun almani qolige elip “Almato’ning alması, Mehtumsula’ning ğaltesi, Mehtumsula bolmasa qaydin kelir bu ğaltesi” dip, almani Çin Tömür Batur’ning közige eçildi. bu ğatunğa(P225) köp in’āmlar qıldı. Çin Tömür Batur tiz bu ğatun birlen Mehtumsula’ning qaşığa kelip birbirini körüp yiglaştı. Ğal āħvāl soraştı. Öyige kēlip tive, at, kala qoylarni qoylarni yigip depterge tapşurup özleri da’im şad ğurrem ‘iyy eşret yürüp ‘ömr keçürdi. Vallahü ‘ālem bi’ş-şevāb

**ÇİN TÖMÜR BATUR
(ABDÜLKERİM RAHMAN RİVÂYETİ)**

Qedimki zamānda İli İqlimida çoñ bir pādişā ötgen iken. Uniñ mingen etiñiñ taķısı altundin, iġer cabduķliri ünci mervayittin iken. U pādişāniñ ikki ĥotuni bolsı mu, emmā perzent körmigen iken. Şuña unıñ (A5) köñli bek bīārām iken. U, ĥāpiçiliġini bēsiş meķsedide her dāim şikārga çikip tamāşā ķilişni yaĥşı kördigen. Kēyin kiçik ĥotuni hamile bolidigen, buni añlıġan pādişā ĥoşallıġidin teĥi mu bek şikārga amrak bolup kētidigen.

(A10)Künlerdin bir kün pādişā vezirliri bilen şikārga çikip kētkende kiçik ĥotuni bir oġul tuġuptu. Birak buni pādişā'nıñ çoñ ĥotuni künlep, balini kölge taşlıvetip ornıġa itiniñ küçüġini ēġġelip koyuşnı ĥizmetçilirige buyruptu.

A15)Pādişā şikārdin yēnip kelgenede çoñ ĥotuni aldıġa çikip: “Sēniñ ĥotunuñ kuçuk tuġdı” dep ĥever ķiliptu. Derġezep bolġan pādişā toķalni öltürmekçi boptu. Şu anda çoñ ĥotuni hiliger bilen: “Öltürmise pādişāh-i ālem, bu növet men bir koşuk ķenini tilivalı” dep, yalvaġan (A20) boptu. Şundaķ bilen pādişā, bir ķetimġa āmān ķalduruptu.

Aradin ay ve yıllar ötüptu. Künlerniñ bir künide, pādişā şu burunķi āditi boyıçe şikārga çikip kētiptu. U bir aylıķ yerge ketken iken, kelġiçe kiçik ĥotuni bir ķiz tuġuptu. Çoñ ĥotuni buni mu kölge taşlıvetup, ornıġa möşükniñ (25) palisini ēpkēlip koyuptu. Pādişā kaytip kelgende çoñ ĥotuni möşük palisini köterip kirip: “Mana, sēniñ toķalıñ, emdi möşük toġdı. Yurt içide yüzimizi yer ķilivetti, bu nime digen resvaçilik” yalġandin yıġlap ordini bēşiġa ķiyiptu. aççıklangan pādişā toķalġa ēġir cazā bērişni (30)buyruptu.

Emdi bir kelime sözni balilarnıñ ehvalidin añlaylı:

Çoñ ĥotun terepidin kölge taşlanavēktigan hiliki balilarnı bir ēyiķ canġalġa ēlip kētip baķķan iken. Şundaķ ķilip bu ikki bala ēyiķniñ terbiyeside ösüp çoñ(A35) boluptu: Eķlige kelgende ular bir birige at koyuşuvaptu. Oġulniñ eti Çin Tömür, ķizniñ Mehtumsula boluptu. Bu balılar seĥraniñ sap havāsida saġlam bek çiraylıķ hem küçlük bolup ösüptü.

Çin Tömür, kiçik çēġidinla ovġa öġinip türlük(A40) cānivarlarnı tutidıġan boluptu. Şundaķ ķilip yürüp acayip batur yigitki aylanıptu. Kēyinçe ular ēyiķtin ayrılıp canġalniñ bir çētige öy yasap, şu öyde yaşışķa başlaptu.

Baturluķta cān

Çin Tömürge yetmeydu.

A45 Misrān ķiliç, miltıġa

Ķoldin nēri ketmeydu.

Alġur bürküti bēşidin

Ketmey öçüp yürüdü.
 Tayğan iti işikte
 A50 Oynap teyār turıdu.
 Bir möşügi töşekte,
 Bir toħusi katekte.
 Çal kıyruğı kök boz at,
 Kışnep turar ağılda.

A55 Ovğa çıķıp hemisi
 Hāzir bolar yēnıda.

Şundaķ ķılıp bular nahayiti omlükte kün keçirişke başlaptu.

Künlerdin bir künü, Meħtumsula şundaķ bir çüş(A60) körüptü. Çüşide: “Akisi ovğa çıķıp köpligen buğa-marallarnı tutup-tudekmiş. Buğu-mārāllarnıñ étıga ğancuğılap kēlivat-ķudekmiş. Guşını zıķķa ötküzüp, kavap ķilivatķudekmiş”. Meħtumsula oyğınıp kētip, körgen çüşünü akisiğa ēytip bēriptu. Akisi “tola yaħşı çüş körüpsiz(A65) sıñlım, undaķ bolsa men yette künlük ovğa çıķay. Men kıytkiçe siz meslihetimni ēsiñızde tutuñ” dep mundaķ deptu.

Bēşıñızni tarımañ,
 Su boyğiçe barmañ
 A70 İtiñızni “çağ” dimeñ,
 Möşükni mu “peş” dimeñ
 Otiñızni öçürmeñ
 Özge üstige çıķmañ
 Ot öçüp kıalar bolsa,

A75 Tutun çıķķan yaķlarğa
 Ot sorap kētip kıalmañ

Elķisse, Çin Tömür Batur misrān ķiliçini ēsip, argımaķ étıga minip, kap kap kuçüğini egeştürüp ovğa çıķıp kētiptu. Meħtumsula yalğuzlukta zērikkendin kēyin, ögzige(A80) çıķıp bēşini tarap olturuptu. Möşügi bilen toħusimu eğişip öziğe çıķıptu.

Möşük miyañlap, Meħtumsa’niñ içini püşürüptü. Toħusi kıaķaķlaptu. Şundın kēyin Meħtumsula möşüğini “peş” deptu. Toħusını “taħ” dep ögzidin koğilivētiptu. Möşügi bilen(A85) toħusi ögzidin çüşüp öyge kiriptu. Möşük oçaķ yēniğa kēlip çoğinni uruvētiptu. Toħu külni tatlaptu. Şuniñ bilen ocaķniñ oti öçüpti. Meħtumsula öyge kirginide ot öçüp kıalğanlığını körüptü. Bu işķa (A90) nahayiti kıayğurup yene ögzige çıķıptı. U Emdi kıandaķ kıılarmen” dep yığlap oltursa, öñ terepidin itniñ āvāzi añlanıptu. Sol terepte tütün körünüptu.

Mehtumsula'ğa ot iş kayguzu çüşüptü. "Nime bolsa bolsun pişänemdin körey" dep, is çıkkan terepke qarap meñiptu. Uzun(A100) meñip is çıkivatkan bir eski tam öyige yetip keptu. Qarıgudek bolsa öy içide bir qeri mumay olтурgudek. Mehtumsula: "Esselām" dep uniñ kęşiğa kiriptu.

Keri mumay arkisığa burulup set hiciyip:

Salāmiñni aldim ilik.

A110 Salām kılmisañ şu tap

Qılar idim yette bölek,

dep cavāp kayturuptu. Şunda Mehtumsula uniñ yette yaşlıq Yalmavuz ikenligini sezip eyminip qaptu. Yalmavuz kızniñ qorqqanlığını bilip:

A115 Huda bergen çiraylıq kız,

Kel qorqmay yenimğa öt,

Kelip meniñ beşimni baq

Öz anañdek meni sen küt,

deptu.

(A120)Mehtumsula qorqqanlığidin amalsız boptu. Yalmavuz tēhi mu sipayılıq bilen gep almak bolup:

Qay tereptin keldiñiz?

Kimniñ kızi bolisen

Atañ bar mu anañçu.

A125 Qaysi öyde turisen

Nami hālñ āyān et

Maña bir bir bayan et,

deptu. Yalğanğa ögenmigen Mehtumsula, Mumayniñ soraklıriğa cavāp bėrip. Ot sorap kelgenligini eytuptu. Yalmavuz bir tal tizekni(A130) tutaşturup uni yağaça sançip Mehtumsula'niñ ağızığa çışlitip qoyuptu. Andin uniñ bir yeñige pit, yene bir yeñige sirke tolduruptu de: "Üyiñge bargiçe bu pit bilen sirkeni ikki terepke çėçip bargin" dep buyruptu. Mehtumsula qorqqanlığidin Mumayniñ eytkanlirini bir birlep orunlaptu. Yalmavuz Mumay qarğı iken undaq kılıştin meksidi(A135) Mehtumsula'niñ öyini tēpip bėriş uçun iken. Kėyin bu sirke tőkken terepke çikir tiken, pit tőkken terepke azğan ösüp çıkıptu de otturisida yol hasil bolup qaptu.

Bir küni Yalmavuz Mumay şu yol bilen meñip Mehtumsula'niñ(A140) öyige bėriptu. İşik tüwide turup:

Çin Tömür Batur öyide bar mu?

Argımaq eti ěgilda bar mu.

Misrān kıliçi qozuqta bar mu.

- Alğur bürküti ornida bar mu?
A145 Kap kap kuçığı işikte bar mu?
Püşpüş müşügi tüşekte bar mu?
Tağ tağ tohusi kundaқта bar mu?

dep soraptu.

Hiçnimiden heviri bolmıgan Mehtumsula öydin çıkmay (A150) turup:

- Çin Tömür Batur şikarğa ketti,
Misrân kiliçi kinida ketti.
Alğur kuşi mu kolidida ketti.
Kap-kap kuçugi yénida ketti.

- A155 Püş-püş möşügi uykuğa ketti.
Tağ tãğ tohusi kondaқта bar mu?

dep soraptu. Hiç nimidin heveri bolmıgan Mehtumsula öydin çıkmay turup:

- A160 Çin Tömür şikarğa ketti,
Misrân kiliçini kinida
Alğur kuşi mu kolidida ketti.
Kap kap kuçugi yénida ketti
Püş-püş möşügi uykuğa ketti.

- A165 Tağ tağ tohusi dan izlep ketti.

depu. Şundin këyin Mumay yette başlık Yalmavuz suritide öyge kirip, Mehtumsula'niñ uzun çëçidin limğa ësip koyup, tapinini tëship, kënini şoraptu. Yalmavuz şu terikide her küni bir këtım këlöp Mehtumsula'niñ kënini şoraydikan (A170)kaytışida: “Bu işni hiçkimge hetta akañgimu aňlatma eger ëytidigan bolsañ meniñdin zãdi kutulalmaysen” dep popuza kilidiken.

Şuniñ bilen meñzi anardek, hüsni tavardek Mehtumsula kündin kündin künge mağdursizlinip zepireñdek sarğıyip këtuptu.

A175)Akisi Çin Tömür Batur ovdin kaytıp këlöp siñlisini körüş bilen heyrân boluptu. Köñlige gümân toluptu. “Hey siñlim yette künniñ içide şunçe oruklap sarğıyip hãliñdin këtipsen, nime bolduñ. Kim saña āzār berdi”, dep soraptu. Mehtumsula akisiniñ meslihitini (180) ëside tutmay balāğa giriptar bolğanlıgını oylap hicaletçilikin öz hãlini ëytiştin qorquptu. Akisi yene: “Siniñide bir ëgir dert bar siñlim, mendin yoşurma, ëytsañmu ëytisen, ëytmisañ mu ëytisen dep kattıq kıstıgandin këyin, Mehtumsula bolğan veķeniñ hemmisini ëytip(A185) hesrettin qar yamğur yıglaptu. Çin Tömür Batur ehvalini aňligandin këyin dergezep bolup:

-Eger men şu yette başlık Yalmavuz'ni öltürmisem, Çin Tömür Batur bolmay kétéy dep kesem içiptu de andin Mehtumsula'ğa “Hey siñlim, men işikniñ keynige(A190) ora kulap möküp yatimen, eger Yalmavuz kélip mēni sorisa ovdin kelmidi digen, puriği bar dep öyge kirgili unimisa, akamniñ yuyuşka élip kélivedim, şu kiyim kēçekniñ puriği dep cavāp bergin” deptu. (A195) Şundağ kılıp Çin Tömür batur meydisige yette kat savutni tēñip, bēşiğa dubulğa kiyip, misrān kiliçini tutup oriğa mökünüp teyyār turuptu.

Yalmavuz kélip işikniñ aldida tohtaptu. Uniñ yürügi dupuldep, bedini şurkinip kētiptu. Birak uniñ nepsi(A200) tağıldap kētip burunki aditi boyiçe soraptu: Mehtumsula akisininiñ yoqligidin hever bergendin kēyin Yalmavuz taşkarı öyge kirip tohtap:

Turar tēnim eyminip
Bugün öyüñge kirişte
A205 Birak nepsim tağıldap
Yol koymidi kētişke.
Çikip turar öyüñdin
Adimizāt puriği
Yalğan eytip aldsañ

A210 Bardur saña soruği
dep popuza kıptu. Mehtumsula temkinlik bilen:

Akam ketken şikarğa
Qalğan köynek-tambili,
Yuğan idim bayatin
A215 Şudur ādem puriği.
İşenmisen mariğın
Öyge kirip kariğın
Bolmasmidi qozuқта
Misrān kiliç eşiğlig
Turmasmidi eğılda,

A220 Boz eti mu bağlaklık.

Kap kap kuçuk yoğ ene,
İşik mu keñ eçiğlik
Kirivergin öyümge
İşengin sen sözümgē.(A225)

Yalmavuz öyge kiriptu. Āditi boyiçe Mehtumsula'ni uzun çēçidin limğa esip emdila. Qenini şoray devatqanda, Çin Tömür Batur oridin çikip misrān kiliçi bilen Uni şundağ çēpiptu ki Yamavuz'niñ bir bēşi üzülüp çüşüptü. Yalmavuz, Çin Tömür Batur'ğa qarap: “Bir bēşimniğı aldıñ,(A230) qalğan

bêşimğa kandaq cavap berisen” dep kehr i gezep bilen êlişışka kirişiptu. Têhimu vehşilişip Çin Tömür Batur’ga mehkem yepişiptu. Şundaq kılıp êlişış bir kêçe kündüz dāvāmlışip Yalmavuz üç bêşidin ayrılıptu. Yalmavuz kêçişniñ ilacini tapalmay galcirlişip(A235) Çin Tömür Batur’ga yene êsiliptu. Ular yene bir kêçe kündüz kattik êlişiptu. Çin Tömür Batur uninn altınçı bêşini mu kêsip çüşürüptü. Yalmavuz emdi mağdürsizlinip közliri piyaledek bolup kêtuptu. Uniñ emdi “Zel yel müñgüz dep atalğan birle bêşi kaptu. U amalsiz kalginidida(A240) koyunğa aylinip öyniñ tüñligidin çıkıptu de:

Hey Mehtumsula
 Hep tohtap turğın
 Körgülüğini
 Emdi bir körgin.

A245 Ecdihar bolup
 Sêni yutarmen.
 Bir bêşingä miñ
 Külpet salarmen.
 dep beder kêçiptu.

(A250)Çin Tömür Batur argımaq etiğa minip bir bêşi kalğan Yalmavuz’ni koğlaptu. Mehtumsula bağlaqlık kap kap kuçüğini koyuvetiptu. Şuniñ bilen Çin Tömür Batur Yalmavuz’ga yetişiptu. Ular keç kirgiçe kattik êlişiptu. Çin Tömür Batur’niñ kap kap kuçügi yetip kèlip Yalmavuz’niñ paçalçigidin çişlep tartıptu. Bir azdin kèyin Yalmavuz halsizlinip(A255)yèkilıptu. Kap kap kuçük Yalmavuz’ni talap öltürüptu. Çin Tömür Batur, Yalmavuz’niñ yetinçi bêşini èlip hoşal öyge kaytıptu. Şundaq kılıp Çin Tömür Batur, Mehtumsula reñgi ruhsarı asta asta oñlinip şundaq üz bolup kêtıptu ki:

A260 Közliri çeşme bulaktek,
 Kaşliri ziru, zever.
 Kamiti şemşat derehtek
 Sözliri şirin şeker.
 Çaqliri Mecnün gōyā
 A265 Yüzliri şemsi kemer,
 Levliri gōyāki yākut,
 Kolliri işka çiver.
 Çişliri dürri sedep tek,
 Pikri keñ âlem kèzer.

A270 Kim ki körse āh urup,
İşki otida cān bērer.

Elkisse, künlerdin bir küni Çin Tömür Batur zèrikip, yene ovğa çıkış ħumari tutuptu. U Mehtumsula'ğa èyiptu. Hey siñlým men yene ovğa çıkimen. Sen(A275) öydin talağa çıkmıgan, èrik boyida olturup beşini tarımigin” dep nesihet kılıp ovğa kèiptu.

Mehtumsula neççe küngiçe talağa çıkmaptu. Birağ zèrikip kètip akıvet talağa çıkıptu. İşikniñ aldida taza, sözüük su akıdiken. Mehtumsula suniñ èkişiğa kızıkıp,(A280) èrik boyida olturup beşini taraptu. Uniñ uzun sümbül çaçlıridin bir neççe teli suğa çüşüp kèiptu. Bu çaçlar èkip bèrip Sançu pādışasınıñ ordisidiki kölje çüşüptü. Bu vaqıtta Sançu pādışasınıñ oğli Özmuğ nevkerliri bilen kölniñ boyida olturğan iken. Şehzāde(A285) Özmuğ köl boyığa kèlip baş közini yuyuvatsa qolığa sümbül çaç ilinip çıkıptu. Bu çaçniñ uzun ve sumbatlığı şāhzadini heyrān qalduruptu. Özmuğ nevkerliridin: “Bu nime digen ācayip çaç” dep soraptu.

Nevkerler:

A290)“Hey şehzāde bu İli ikliminiñ güzili Mehtumsula'niñ çèçiğa oħşaydu, dep cavāp bèriptu. Şuniñ bilen şāhzāde Özmuğ, Mehtumsula'ni körmey turup işk vesvisige çüşüptü. Bu çağda nevkerler; “uniñ Çin Tömür Batur digen akisi bar. Yette iklimida uniñdek küçlük(A295) er yok” deptu. İşk pirakıda bitaket bolğan şāhzāde derhāl Çin Tömür Batur'ğa kişi evetip: “Siñlisini maña bersun, bermise leşker tartip soquşup “alimen” dep popuza kıptu. Çin Tömür Batur şāhzāde elçisige: “Mèniñ undağ Sancu pādışasığa bèridigan siñlim yok. Qurbiti(A300)bolsa soquşup alsuñ” deptu. Cavābini añlığan Şāhzāde Özmuğ dergezep bolup, hemme leşkerlirini yigip Çin Tömür Batur'niñ yurtığa qarap yol aptu. U kelgende Çin Tömür Batur ovğa çıkıp ketken iken. U alğur kuşuni qaldurup siñlisige “Navada beşinğa bir kün çüşse bu(A305) kuşni koyuvètiñ Keyerde bolsam şu yerge yetküzüp baridu” dep tapılığan iken.

Mehtumsula çömülidek kuşap kèlivatқан leşkerlerni körüp kuşni koyuvètiptu. Özi ularniñ aldığa çıkıptu. Şāhzāde Özmuğ Mehtumsula'ni körüp huşidek ketkili tas(A310)kaptu. Mehtumsula'ğa qarap “Ey renā, özeñgi mèni yahşılıqça qobul kılsañ kıldiñ, bolmise men qan tōken alimen” deptu. Mehtumsula: “Bu qandağ uyatsızlıq? Mendek yağuz zeip bir kızğa şunçe köp leşker tartip kelginiñlar nāmertlik emes mu” dep baş egmeptu de leşkerler bilen(A315) ceñ kılişqa başlaptu. Birqañçisiniñ kallisini tēnidin cūdā kıptu. Añğice Çin Tömür Batur hever tēpip yetip keptu. U misrān kıliçini oynitip bir özi neççe tümen leşker bilen kattıq èlişiptu. Teñ kèllelmigen leşkerler öler, tirilişige baqmay keçişqa başlaptu.

(A320)Şāhzāde Özmuḥ kēçip kētip bargan leşkererige: “Siler ikki kişidin şunçe kaçamsiler? Menden yahşilik körmeysiler? Bolmise āhirgiçe elişiñlar” dep özi başlap yene uruş eçişip şāhzāde Özmuḥ, Çin Tömür Batur’ğa birkançe on palvanliri bilen biraqla hucüm kıptu. Eyyüha'n-nas(A325) neyze kiliçlarniñ birbirige uruluşidin çaqmaq çaqqandek otlar çaқанaptu. Biraq olar birbirini yeñelmeydu. Meḥtumsula bu hālini körüp endişege çüşüptü: “Akamğa zehmet yetmigidı, uniñ meniñ bolginidin meniñ yoq bolginim yahşı” , dep akasiğa qarap mundaq yalvuruptu:

A330 Yav leşkeri sanaqsız

Ular bekmu rehimsiz.

Meyli ölse men öley,

Aka āmān kēliñ siz.

Şuñā ceñdin yēniñ siz.

A335 Tiler şuni siñliñiz

Şu anda Çin Tömür Batur siñlisiga qarap:

Çin Tömür dep etim bar

Teşviş kıлма meniñdin.

Ayrilişka can-ciger

A340 Qandaq çidar siñildin.

Çinar hergiz yikilmas

Buran, çapqun-cüdundin.

Yav aldida baş egip

Artuq maña ölümدين.

(A345)dep ceñni davāmlaşturuptu. Şāhzāde Özmuḥ’niñ leşkerleri ölüp tügeşke az qalganda arkidin yene yaremge evetilgen Sancu leşkerliri nere tartip yetip keptu. Ular kiliç-neyzilirni yaliñaçlap oq-yalirni çellep Çin Tömür Batur’ğa qara qağidek yēpişiptu. Şāhzāde Özmuḥ pürsetni genimet (A350)bilip Meḥtumsula’ni tutuvēlip, qol pütini mehkem bağlap elip kēçiptu.

Çin Tömür Batur kehr-i gezepke tolup yette kēçe-kündüz ceñ kılip āhiri hemmisiniñ kallisini tēnidin cüdā kıptu. Ceñdin kēyin qarigudek bolsa Meḥtumsula hiç(A355) yerde körünmeptu. Çin Tömür Batur tēhi mu gezeplinip çala quyruq boz argımaqqa minip, Meḥtumsula’ni izlep deşt çollerini kēziptu. Bir cāyğa kelgende harduq aptu-da közi uykuğa kētiptu. Ādette u bir uhlidi mu boldi. Neq kırk kēçe kündüz uḥlaydigen. Bu kırık kün içide Çin(A360) Tömür Batur’niñ çala quyruq eti otlap, neççe tağlardin atlap başka bir yurtniñ kulan pādisiğa қоşulup kētiptu. Çin Tömür Batur uḥlap uygansa etrāpida eti yoqimiş. Çol ceziride piyāde qalğan Çin Tömür Batur misrān kiliçini eşip etini

izleptağ terepke ravān(A365)boluptu. Bir gólniñ yenedida Çin Tömür Batur bir top kulanlarğa yoluktu. U kulanlarğa karap:

Döpür döpur Kulanlar
Uçkur uçkur kulanlar,
Képiş meyse kiygendek

A370 Tom tuvaqlıq kulanlar,
Çala kuyruk étimni
Kördüñlar mu kulanrlar?

dep soraptu.

Biraq kulanlar hiçkandaq cavāp bermestin ürküp kèçip kètiptu. Çin Tömür Batur bu ehvāldin rencip(A375) kèlivatsa, yene bir top kulanlarğa yoluktu. U ularğa karap:

Döpür döpur kulanlar
Uçkur uçkur kulanlar
Meħmel tavar kigendek

A380 Kūnduz yeñliq kulanlar
Çala kuyruk étimni
Kördiñler mu kulanlar,

dep soraptu.

Bular mu hiç kandaq cavāp bermeytu. Çin Tömür Batur hāpiçiliktin beşi gañgirap oltursa, yene bir top kulanlar(A385) sekirişip keptu. Çin Tömür Batur yene:

Döpür döpur kulanlar
Uçkur uçkur kulanlar
Zer peypeze askandek
Kuliğa öz kulanlar.

A390 Çala kuyruk étimni
Kördañlar mu kulanlar?

deptu.

Şundin kèyin eñ keynide kèlilivatқан bir keri Kulan cavāp bèrip: “Sèniñ çala kuyruk ètiñ avu dōñniñ arķisida bir top kulanlarğa baş bolup yürüdü.” deptu.(A395) Çin Tömür Batur bu cavāpni algāndin kèyin bek hoşal bolup dōñge çikip karisa digendek çala kuyruk èti bir top kulanlar bilen yürüptü. Çin Tömür Batur aççıglıniç:

İgeñdin yüz öriçen

A400 Beñvaş étim kaydisen?
Közlimni nemligen
Hemdert étim kaydisen

- dep vaqıraptu.
 Çala kıyruq Çin Tömür Batur’niñ āvāzini añlap, kişnep aldıǵa kēlip:
 A405 Döpür döpür kulanlar
 Tuvaklırim teşildi.
 Tēhi şundaǵ sular içip
 Tilleri mu kēsildi.
 Aççık aççık çöplirini yep
 A410 Tamaqliri teşildi.
 digendin kēyin Çin Tömür Batur cavāp kayturup
 Döpür döpür yollar mēñip
 Tuvaklıniñ teşilse
 Tuvigiñni etivalap
 A415 Tömür taqa taqay men
 Tēhi şorluq sular içip
 Tilliriñmu kēsilse,
 Süzük bulaq bolay men.
 Aççık aççık çöpler yep
 A420 Tamaqliriñ tişlisi
 Kara çemişni yolaymen.
 Kıyaq otuñ bolay men.

depu.

Şundiñ kēyin çala kıyruq Çin Tömür Batur’ni üstige mindirüptü. Çin Tömür Batur hoşal bolup siñlisini izlep İli deryasını(A425) kēçip tikes tēginip “Köktöpe” digen yerge keptu. Kişilerni dañki dastan bu baturni nahayiti hoşal karşı aptu. Şuniñ bilen Çin Tömür Batur u yerge cāylinip qaptu. Çarviçilik kılip yürüp pat arida sansizliǵan çarvılarǵa ige boluptu. Şundaqtı mu bu mal-dünya uniñ közige(A430)zādi körünmeptu. Çin Tömür Batur’niñ pütün es-yādi siñlisi Mehtumsula’da iken. Şuñna kēçe,kündüz közi yaştin kurumaptu. Şundaq kılip Çin Tömür Batur tola yiglap yürüp āhiri ikki közi karǵu bolup qaptu.

Emdi bir kelime sözni Sancu pādişası tereptin(A435) añlaylı: Şāhzāde Özmuñ, sahipcamāl Mehtumsula’ni qolǵa çüşürgendin kēyin, apirip kıriq kēçe-kündüz toy ötüközüp uni mecburī hotunluqqa taptu. Lēkin Sancu pātişāliǵi Mehtumsulani herkañça kılip mu özige el kılalmaptu. Aridin neççe yıllar ötüp u bulañçidin ikki oǵul toǵuptu.(A440) Şundaq bolsi mu u kēçe kündüz akkisiniñ körüşni ārzu kılip, bulañçılarniñ kara üvisidin qutuluşniñ āmālini oylaptu.

Sancu pātişāliǵiniñ ikki tulpari bar iken. Bu tulparǵa pātişāniñ özidin başqa kişilerniñ minişi men’i(A445) kılingan iken.

Mehtumsula kêçişniñ köyiğa çüşüp, bir küni pâtişâniñ aldığa kirip, deryâ boyığa bërîp seyle tâmaşâ kılip kelişke icâzet soraptu: Pâtişâ öz könlide: “He emdi ikki balılığ bolğaç bizge râm boldi” dep oylap ruşset(A450) kıptu. Mehtumsula pâtişâ minidigan tulparğa minip kırık kinizek hem kırık növkeriñ muhapizitide deryâ boyığa qarap yol aptu. Bular İli deryasi boyığa keliş çüşüptü. Qatar qatar çedir-bariğâhlarini tikip hıl ta‘amlarnı pişürüptü. Sütin yasalğan şaraplarnı tulum-tulumı bilen tiklep(A455) koyuvtu. Çoñ ziyâpet başliniptu. Mehtumsula öz koli bilen ağaç ayaklarğa süt hariğini toldurup, kinizek nevkerlerge bir birlep sunup, bir demde hemmesini mes kılvétiptu. Pürsetni pemlep yürgen Mehtumsula pâtişâ nevkerlerniñ mesligidin paydilinip, çakkanlıq bilen tulparğa irgip miniptu(A460) de İli deryâsini kêçip u katka ötüvaptu. Nevkerliri buni tutup kıptu. Pâtişâ aldida beşi ketişidin qorqqan nevkerler derhâl arkidin koğlap deryâ lèvige keptu. Biraq hiçkaysiniñ eti deryâni kêçişke könmeptu. Derveka pâtişâniñ tulparidin başka her kandaq cānivar bu deryâni kêçip(A465) ötelmeydiken. Şundaq kılip deryâ boyide nime kılarnı bilmey vehimide kalğan nevkerler Mehtumsula’ğa qarap: “Beri ötüñ hēnim, bir siz uçun kırıkimizniñ beşi ketse içiñiz agramaydu ma?”dep taza yalvuruvtu. Mehtumsula: “İkki oğlumni elip kelseñlar yēnip ötimen” dep cavāp(A470) bēriptu. Nevkerler derhâl pâtişâniñ ordisiğa bërîp ikki oğlınıñ çoñiniñ eti “Aqar”, kiçiginiñ eti “Çöker” iken, Mehtumsula nevkerlerige qarap: “Aqar balamni deryâğa aqkuzuñlar. Uniñ pirakiğa çidimay ötimen” deptu. Nevkerler “Aqar” balisini deryâğa(A475) aqkuzuvtu. Mehtumsula “vay balam, vay balam” dep yigligān boptu, u lēkin deryâdin ötmeptu. Nevkerler “Emdi bu balisini mu suğa taşlisak, belkim çidi may ötüp qalar” diyişip “Çöker”ni mu deryâğa taşlaptu. Bala gerq bolup çöküptu. Emdi Mehtumsula nevkerlerige nime deptu (A480) diseñlar:

Hey insāpsiz bulañçi

Sende pütü evladim.

Qaldurmidim neslimni

Hasil boldi murādim.

A485 Evzel maña öz yerim

Çil bōriniñ yurtidin

Artuq bilgeç akamni

Keçtim harām mēhridin.

deptu de bala derdi bağrini kavap kılgān bolsimu(A490) u qul bop yaşaşka rāzi bolmay, akisini izlep arkisini mu qarimay at çapdurup udul kētiptu. Bulañçılar deryâdin ötelmey nadamet çēkiptu. Mehtumsula şu yerginçe deşterini kēzip tağlardin eşip bir güzel yaylaqka yetip keptu. Qariğudek bolsa nūrgün(A495) tōgiler yaylap yūrgidek. Mehtumsula tōgilçilerdin: “Bu kimniñ

tögiliri”, dep soraptu. Tögiçi: “Çin Tömür kârguniñ tögiliri”, dep cavâp bëriptu. Kütmigen cavâpni añlap köñli endişige çüşken Mehtumsula: “U nime bolup kârğu boldi”, dep soraptu. Tögiçiler:(A500) “Uniñ bir siñlisini Sancu pâtişâligi bolap ketken iken, şuniñ derdide tola yiglap kârğu bolup qalğan”, deptu. Andin Mehtumsula nêrirak barganda nürgün yılqa, kela, koy padilirini körüptü. Padiçilerdin soraptu: Ular mu oħşaş cavap beriştu. Eñ çette muzay bêkivatқан bir taz (A505) balidin:“ Cênim uqam Çin Tömür Batur hâzir keyerde êytip berseñ”, dep yêlinip soraptu. Taz bala teslikte:“Çin Tömür kârğu hâzir ‘Altun Arşañ’ digen digen yerde” deptu.

Mehtumsula uniñğa yalvurup:“Men Çin Tömür Batur’niñ siñlisi bolumen, mênî akam kêşiğa başlap barsañ”(A510) deptu. Taz bala:“Men padidin ayrilmaymen, muzaylar yütüp ketse cavâp berelmeymen” dep unimaptu. Mehtumsula: “Undaқ bolsa padiliriğa men qarap turay, koluñğa muşu almini al; eger Çin Tömür sözüñge işenmisen almini közige sürisen közi êçilidu” dep qoliğa bir hâltini bëriptu de:

A515 Mehtumsula’niñ hâtisi
 Almutyar’niñ almisi
 Kôrmes közge sürkisi
 Şu an êçilip ketküsi.

Taz bala almini êlip yolğa ravân boptu. Çin Tömür (A520)Batur’ğa bêrip Mehtumsula’niñ hevîrini êytқан iken, hiç işengüsi kelmeptü. Şu hamân taz bala:

Mehtumsula’niñ hâltisi
 Almutiyar’niñ almisi
 Mehtumsula bolmisa,

A525 Qaydin kelür hâltisi

dep almini Çin Tömür Batur’niñ közige sürkeptu. Şu zamân uniñ közliri êçiliptu. Kôz göhiridin nurlar çêçiliptu.

Taz baliğa Çin Tömür Batur çoñ inamlar bêrip, tûgimes rehmetlerni êytip. U şu zamân misrân kiliçini(A530) yene êsip çala kuyruk êtiğa minip bala bilen bille Mehtumsula’niñ kêşiğa keptu. Kêrindaşlar kuçaklışıp yiglišiptu. Yürekliri kangıçe muñdişıptu. Şuniñdin kênin Têkes teginiñ itigide el helki bilen birlikte hoşal-ħoram ömür keçürüptü.